

INTERVJU SA NERIMANOM KAMBERI

Nerodimlje | Datum: 19. juli 2021.

Trajanje: 138 minuta

Prisutni:

1. Nerimane Kamberi (Intervjuisana)
2. Anita Susuri (Vodila intervju)
3. Korab Krasnići (Vodio intervju)
4. Besarta Breznica (Kamera)

Simboli u transkripciji, neverbalna komunikacija:

() – emocionalna komunikacija

{ } – sagovornik objašnjava nešto gestovima.

Druga pravila transkripcije:

[] - dodatak tekstu kako bi se pomoglo razumevanje

Fusnote su dodaci koji pružaju informacije o mestima, imenima ili izrazima.

Prvi deo

Anita Susuri: Gospodo Neriman, ako možete da se predstavite, da nam kažete kad ste rođeni, u kom mestu, nešto o vašoj porodici, poreklu?

Nerimane Kamberi: Ja se zovem Nerimane Kamberi, insistiram na Nerimane, to je stvar jezika jer ja sam rođena kao Neriman Kamberi, što govori o mom poreklu odakle dolazim. Dolazim iz Preševa, dakle grada, da tako kažem, sa osmanskom kulturom kako je tada bilo u bivšoj Jugoslaviji. I moje ime je, dakle, tursko ime. I nakon što sam došla da živim i studiram na Kosovu, izgovarali su ga kao Nerimane, jer Neriman zvuči kao muško [ime]. Dakle, to sam povezala sa poreklom odakle sam.

Rođena sam u Preševu i vrlo smo rano emigrirali u Belgiju, to je bilo '60-ih, kada se tražila radna snaga, mnogo radnika, tamo u Belgiji. I moja tetka koja... dakle, da se vratim istoriji jer to mi je ostalo u sećanju, moja tetka je napustila Preševo '50-ih, u vreme Rankovića, u vreme kada su Albanci mnogo toga pretrpeli i otišla je da živi u Turskoj. I ona se skoro devet godina nije vratila u Preševo, to je bio pravi *gurbet*¹, što ja kažem *gurbet* iz pesama.

Devet godina se nije vraćala, ali nisu uspeli da stvore novi život tamo, da opstanu i vratili su se. Imam slike u glavi, pišem i tako mnogo radim sa slikama koje su fiksirane u mom umu. Kad je stigla do ulaza u dvorište kuće, pozlilo joj je. Dakle, zato što je taj *gurbet* bio težak. I odatle su otišli u Belgiju.

I kao što rekoh, bile su '60-te, kraj kolonijalizma, gde je Belgija bila jaka kolonijalna sila, ona je već stvorila svoje bogatstvo i obnovljavala je, gradila se Belgija. I moja tetka je pozvala mog oca, faktički bio je siročić bez oca i mnogo mlad, sposoban, preuzeo je da se brine o svojoj porodici i radio je osam godina na građevini u Beogradu. Tako da, imao je iskustva i bila je ta generacija mnogih Albanaca, i Preševara, koji su radili u Beogradu, koji se takođe gradio.

¹ *Gurbet* je turski reč, znači: napustiti svoju zemlju, emigrirati, odseliti se.

I tu je stekao dobar zanat i odlučio je da ode u Belgiju. Ja sam napisala jednu priču na francuskom baš o tom našem odlasku, kako ja to zamišljam, jer sam imala godinu i po dana, skoro dve, ali se ne sećam. Sećam se iz priča moje majke, dakle opet onaj teški *gurbet* i, dakle, živeli smo u Belgiji 20 godina.

I hranile su me dve kulture kojima se i dalje hranim, dve kulture i dva sećanja. Dakle, sa strane moje porodice sećam se mog pradede, kome i dalje nismo pronašli kosti, kad je ratovao protiv Srba u to vreme, kod Sopotskog mosta, kako mi je pričao tata. I interesantno je da volim da posetim ta mesta, ali ujedno i ne volim. Tako da, nikad nisam bila, taj Sopotski most je mnogo imaginativan, gde su ranije streljali Albance, uključujući i mog pradedu.

S druge strane, stric mog oca je ostao, proveo je 20 godina u zatvoru u Srbiji, u veoma teškim uslovima. Zato što je bio protiv Srba, dakle borio se protiv njih tokom Drugog svetskog rata i s druge strane, to je takođe simbol gde život pobeđuje teror i smrt. Jer se on posle 20 godina vratio u Preševo, stvorio je porodicu, dobio je sedmoro dece. I, dakle, to je to sećanje.

Druga kultura kojom sam se hranila i s kojom sam odrasla je belgijska kultura, frankofonska kultura da kažem. Poštovanje ljudskih prava, živela sam gde je sve bilo u redu, gde se ničega nisi plašio, gde si imao svoja prava kao stranac i gde se zapravo nisi osećao kao stranac. I u školi sestre, brat i ja, brat mi se još nije rodio, ali bili smo veoma dobri đaci, uvek smo se trudili da se pokažemo [kao dobri]. I kući smo imali jedno veoma albansko obrazovanje.

Dakle, moj otac je bio taj koji nas je podsticao, i zahvalna sam mu za to, da uvek kod kuće govorimo albanski, da slavimo sve praznike, nacionalne, ili verske, da sačuvamo to. I dao je sve od sebe da svakog leta odlazimo u otadžbinu, to je za njega bilo jako važno. Porodica je ceo život štedela jer nas je bilo šestoro dece, a bili smo porodica sa prosečnim primanjima. I on i majka su imali dva [stava]: uvek su postojala dva stuba - da se mi školujemo i da volimo njihovu zemlju, našu zemlju.

I mi smo odrasli uz to, s tim obrazovanjem zasnovanom na ljudskim pravima, uz poštovanje vaših simbola, vašeg jezika, mislim, to mi je od porodice, ali posebno od kulture i obrazovanja koje sam imala u Belgiji. Tako da, jako prirodno, kada sam završila srednju školu, diplomirala sam, iako sam bila veoma dobra u stranim jezicima, sigurno sam bila najbolja učenica, govorila sam engleski, flamanski, nemački, ali, htela sam da studiram pravo.

Za mene je bilo jako važno kada sam leti dolazila u Preševo, na Kosovu sam uvek pričala sa porodicom i prijateljima o uslovima u kojima Albanci žive. Imali smo i prijatelje iz Preševa koji su u to vreme bili politički zatvorenici, naravno ideal im je bio Adem Demači. I moji profesor u srednjoj školi me pita: "Nerimane, jel ćeš na nemački ili na engleski?" A ja kažem: "Ne, hoću da studiram pravo".

Bilo je to vreme kada smo radili, potpisivali peticije *Amnesty international*-a, potpisivali peticije da zaštitimo životinje, da zaštitimo ljude, to je bio taj duh koji smo imali u Belgiji, koji nisam nalazila ovde

kada sam dolazila sa 16-17 godina. Kad ti se faktički formiraju karakter i ideali. Dakle, ovo je moja prva obrazovna, školska formacija, recimo patriotska, da upotrebimo i tu reč. I tako sam dve godine studirala pravo u Belgiji, gde sam još jače utvrdila svoju želju da radim u tom pravcu.

U međuvremenu, napisala sam dva romana u Belgiji, dva romane za mlade. Prvi sam objavila tamo na francuskom i postala sam „senzacija“ na Kosovu, u Albaniji, jer sam imala 14 godina i dolazila sam iz, kako sada kažu, dijaspora, tada nije postojao kao pojam. Dakle, spadala sam u Albance koji su [živeli] u inostranstvu, iz *gurbeta*, i pisala sam na francuskom. Ta literatura bila je nepoznata ovde jer su to bili kriminalistički romani, i ovde ih je prevela „Riljindja“, i prvi i drugi.

Tako da, postala sam poznato ime ovde. Tako da je otac odlučio da se vrati jer je u Belgiji bio pred penzijom, tamo je bila ekonomska kriza, nije bilo više posla. Ali i on je video da je vreme da se porodica vrati, da se školujemo na albanskom, da stvorimo nove živote ovde. i odlučili smo da se vratimo u Preševo.

Anita Susuri: Hoću nešto da vas pitam pre nego što predemo na to. Bilo je mnogo Albanaca koji su otišli sa Kosova zbog posla, dijaspora kao što ste pomenuli. Ali većina njih je išla sama, na primer jedan član porodice, otac ili, kako je već tada bilo, glava porodice. Kako to da je vaša cela porodica otišla?

Nerimane Kamberi: Da, tačno je, jer imam mnogo rođaka u Preševu koji su otišli u Nemačku, otišli su sami. To je pitanje koje bi možda mogla da postavim ocu, jer ga nikad nisam pitala. Ja mislim da je on mnogo patio, jer je osam godina živio u Beogradu, bio je neoženjen u to vreme. Sigurno je patio zbog toga što je njegova majka ostala udovica vrlo rano, a moja baka je bila invalid, dakle nije mogla da se kreće od momenta kad joj je preminuo suprug.

I mislim da su svi ti faktori uticali na to što on nije hteo da ide sam. I mislim da je to bila dobra odluka, prvo za njega jer kad danas vidim moje rođake ili kad pomislim na mog svekra koji je otišao sam, oni su sigurno imali jedan život, život kao u turskim filmovima (smeje se), kako da kažem, u filmovima o emigrantima koji se žrtvuju. Imali su jako, jako skroman život i uvek im je falilo to da budu u vezi.

Ja se sećam mog svekra kad se vraćao i nije hteo nigde da izlazi, samo da mu svi njegovi budu blizu. Sigurno imaš osećaj da si život proveo u žrtvovanju. Ali, moj otac nije hteo tako, poveo je majku. Dobro znam da je majka mnogo patila jer se udala jako mlada, nije znala jezik. Na početku nismo živeli u baš dobrim uslovima, dakle skromna kuća, u jednom skromnom selu. Imam sećanja u vezi s tim, sećam se da nam je crkva mnogo pomogla kad smo tamo otišli, kao i uvek.

I u državnim školama, bile su i dalje katoličke u to vreme, i sećam se da sam išla da se ispovedim kod sveštenika i on nas je poznavao kao porodicu koja nije katolička. I video me je, imala sam šest godina, ali dobro se sećam, rekao mi je: „Šta ti tražiš ovde?“ Rekla sam: „Došla sam da se ispovedim kao svi drugi đaci“ (smeje se). I ne znam, rekao mi je neku lepu reč i izveo me je iz crkve vrlo polako, i na

ljubazan način. Dakle takvi su bili, ali onda smo vrlo brzo pronašli sebe, tata je mnogo radio, majka je bila domaćica.

I nama je opština dala jedan veliki stan, sa jako dobrim uslovima, jer nas je bilo puno dece. I sigurno smo bili odlični, što se tiče toga, nismo nikad imali probleme. Zaboravila sam da napomenem da je u tim očevim željama uvek postojalo to da mi ostanemo Albanci i da ne zaboravimo naše mesto, on je dao sve od sebe da organizuje i otvori školu na albanskom u to vreme. Naravno, pošto je to bila bivša Jugoslavija, imali smo ambasadu Jugoslavije u Beogradu, koja se inače bavila svojim građanima, Jugoslovenima kako su ih tada zvali. Ali, tata je dao sve od sebe da se otvori škola na albanskom i otvorila se albanska škola i dolazili su učitelji sa Kosova da nam predaju.

Bilo je jako zanimljivo jer smo mi govorili albanski, ali kod kuće je bio naš preševski albanski, tako da na početku nismo dobro razumeli standardni albanski. Ali, sigurno, tu [sam bila u kontaktu] sa albanskim jezikom, prve pesme, prvi autori, i ja sam u školi već bila maturant, za maturalni ispit sam, na primer, imala da uporedim Naima Frašerija² "Krda i bičevi" sa nekim latinskim autorom, na primer sa Vergilijem. Onda i na fakultetu u Belgiji sam imala "Bardha iz Temala" od Paško Vase³. To je danas normalno, ali u to vreme je bilo retko, i sigurno da mnogo govori o našem identitetu na kome je moja porodica insistirala.

Anita Susuri: Da li je tamo bilo mnogo Albanaca, da li ste imali veze s njima?

Nerimane Kamberi: Bilo je, srećom, opet se vraćam tom *gurbetu*. Ubrzo je došla i familija moje majke, njene sestre, što je i njoj pomoglo da lakše preboli taj odlazak od kuće, iz svog mesta. Bilo je mnogo Albanaca, ali svako se brinuo o svojoj porodici. Sretali smo se za praznike, naravno na tadašnjim jugoslovenskim, na našim albanskim praznicima, na nekoj svadbi ako je bilo nešto tako. Ali u školi je bilo vrlo malo stranaca, jako, jako malo. Sad se povećao broj, mi smo živeli u jednom lepom gradu, malom.

Ali i na univerzitetu na kojem sam bila, to je bio elitni univerzitet. Razlog je bio, bilo mi je baš blizu, bio je to jezuitski univerzitet, dakle vodili su ga sveštenici, i to je deo moje kulture, odrastanje između džamije i crkve, jer u Preševu imam džamiju pored vrata. Odrasla sam sa pozivom mujezina, hodže. Dok sam u Belgiji uvek imala školu i kuću blizu crkve i uvek sa zvukom zvona, ritualima koje su tamo imali moji drugovi i drugarice, za sahrane, za svadbe. I to je jedno veliko bogatstvo i s jedne strane mi je omogućilo da vidim svoje mesto i sigurno da vidim drugačije svoju zemlju.

² Naim Frašeri (alb. *Naim Frashëri*; 25. maj 1846 - 20. oktobar 1900, Istanbul, Osmansko carstvo) bio je pesnik i jedna od važnih ličnosti albanskog narodnog preporoda tokom 19. veka. Od svih knjiga koje je napisao, 22 se smatraju njegovim glavnim delima, od kojih su četiri na turskom, jedna na persijskom, dve na grčkom i petnaest na albanskom jeziku.

³ Paško Vasa (alb. *Pashko Vasa*, *Vaso Pashë Shkodrani* *1825, Skadar, Osmansko carstvo - 29. jun 1892, Bejrut, Liban, Osmansko carstvo) bio je pisac, pesnik i publicista, jedan od osnivača Centralnog komiteta za zaštitu prava albanskog naroda u Istanbulu i guverner Libana od 1882. do svoje smrti.

Anita Susuri: Rekli ste da ste dve godine studirali i onda ste se vratili na Kosovos?

Nerimane Kamberi: Da, da.

Anita Susuri: Koje godine je to bilo?

Nerimane Kamberi: '87.

Anita Susuri: '87. A u vreme kad su se desile, na primer, demonstracije '81, kako se to kod vas odrazilo?

Nerimane Kamberi: Dakle, ja sam imala, bilo mi je 14 godina, kad smo se na leto vratili, pričalo se, pričali smo o tome. Nismo se toliko bavili demonstracijama '81, ali pričali smo o tome u to vreme. Ali da se ovako izrazim, da dođeš na Kosovo u neprikladno vreme, bilo je kad smo se vratili '87. - '88, jer se to nadovezuje i na onim što sam rekla, ja sam već bila poznata na Kosovu. Sad nemojte misliti na nivou kao danas, ali su poznavali moja dela i opet sam se vrlo brzo povezala sa književnim krugovima, sa novinarskim krugovima.

Tada je postojao "*Zëri i Rinisë*" [Glas mladih] i u vreme kad sam bila u Belgiji, i kad smo došli iz Belgije, albanska škola je dva puta, dve godine zaredom, organizovala putovanje u Jugoslaviju, posebno na Kosovo, gde smo kao deca iz dijaspore dolazili u dečanske borove. Tu smo se i upoznali sa zemljom i tada su me intervjuisali za "*Zëri i Rinisë*" [Glas mladih] u vezi sa mojim pisanjem i od tad sam počela da ulazim u te krugove. I činjenica da sam govorila engleski, francuski, nemački, i od trenutka kada su stigli prvi novinari, počela sam da radim i sa njima kao prevodilac, da im pričam o Kosovu.

I normalno, nekad smo radili u jako opasnim uslovima jer je bilo zabranjeno, krišom smo se sastajali. I ja sam iz Belgije direktno prešla na Pravni fakultet, dakle opet ona ideja da studiram pravo u Prištini. Što je bilo loše iskustvo za mene, kad se sad setim, nije da me nisu lepo dočekali, u smislu, jer je bila Jugoslavija, bio je socijalizam. Neki profesori su mi stalno ponavljali da: "Ti si došla sa mesta..." Belgija je tada bila i dalje je monarhija, bila je demokratska, dakle bilo je liberalno mesto, kapitalističko.

Naravno, pravni sistem uopšte nije bio isti. Ali s druge strane... dakle, te godine [studiranja] - uopšte mi nisu priznali, krenula sam ispočetka, od prve godine. Naravno, bio je to sasvim drugačiji sistem obrazovanja i drugačiji način razmišljanja među kolegama, ali i među profesorima, način učenja. Često se smejem da je prelazak od jezuita na socijaliste i soc-realizam u svemu za mene bila velika, veoma velika promena. Naravno da je bilo posledica, ali sam se nekako prilagodila.

Bilo je profesora, hoću da ih sad pomenem, koji su pokazali mnogo tolerancije, mnogo ljubaznosti. Bio je pokojni Bardhulj Čauši, za koga sam nažalost saznala da su ga Srbi ubili '99. On je predavao Rimsko

pravo i rekao mi je: “Da, Nerimane, položila si u Belgiji, nije potrebno da polažeš i kod mene”. To je bilo nešto vrlo podržavajuće. Profesor mi je bio i Fatmir Sejdiun i čak kad mi se dešavalo da idem da prevodim, što je bilo često, nisam mogla da ga zovem gospodine predsedniče, uvek sam ga zvala gospodine profesore. I znala sam da ne poštujem protokol, ali za mene je on bio prava ličnost, prvi me je prihvatio.

Zamisli, ja sam imala 18-19 godina, na jednom potpuno stranom mestu. Stranom u smislu ja sam dolazila ali nisam poznavala, dolazila sam samo kod familije. Mnoge stvari su mi izgledale egzotično - svadbe, nošnja i to. I to je bilo pre 30 godina, nije bilo sredstva za komunikaciju kao što su društvene mreže i, dakle, mesto mi je bilo potpuno nepoznato. Priština je na početku bila onako *friendly* [eng.: prijateljska] da upotrebim engleski, tu sam počela ispočetka i bilo je veoma zanimljivo, ali sećam se da je tamo ubijen jedan student. Mi studenti smo tražili minut ćutanja od profesora, nije nam dozvolio.

I vraćala sam se na ono obrazovanje o ljudskim pravima koje sam dobila u Belgiji, *Amnesty International*, mislila sam sad to sama doživljam. Stvari o kojima sam čitala, romani koja sam čitala u Belgiji, sad je to postalo realnost. I ranije sam pomenula, i u Preševu su pisali grafite, uhapsili su mlade koje sam poznavala, koji su bili glasniji. Tako da, sad sam stvarno bila u vatri i, dakle, stalno sam posećivala drugare koji su bili moji prijatelji, među kojima je i moj današnji muž Hazir Reka. Tada je bila grupa mladih, grupa novinara, fotografa, intelektualaca, i to je bio nastavak onoga što sam započela. Tu nisam slučajno ušla, jer sam bila poznata kao mlada pesnikinja i to se samo nastavilo.

I nastavila sam sa sastancima, učešćem u stvaranju Omladinskog foruma i Omladinskog parlamenta, ali sam tada odlučila da nikada ne ulazim u politiku, već sam izabrala ovaj drugi put. Novinarstvo, saradnja sa stranim medijima; već 30 godina sarađujem sa svim svetskim medijima, od Njujork Tajmsa, počela sam sa Njujork Tajmsom po čajdžinicama Podujeva, dakle ‘89-‘90. Bilo mi je veoma važno da vidim šta se dešava sa Kosovom i na Kosovu. Čak i da vam to prenesem na ovaj način, koji je za mene bio dostojanstveniji, neviniji doprinosom jer... to je apsolutno moje mišljenje, bolje nego da uđem u mutne vode kao što je balkanska politika i politika na Kosovu.

To i objašnjava što se nisam udaljila od ovog prostora ni u vreme rata iako sam imala priliku, ja sam belgijski državljani, da pobegnem u Belgiju, ali uvek sam htela da to pratim iz blizine i naravno da sam možda donela loše odluke u vezi toga za rat i drugo. Ali uvek ta ideja da pratim i da budem tu. Uvek sam imala taj osećaj da moram biti ovde šta god se desilo, da ne gledam iz daljine šta se dešava na Kosovu. Kad pričam o Kosovu, pričam i o Preševu jer... kad ste vi došli, ispravljala sam jednu moju priču koje je o ratu na Preševu. Tako da sam imala tu kulturu i to obrazovanje i trudim se da to prenesem i mojoj deci.

Anita Susuri: Rekli ste da ste ‘87. došli, bila je veoma kruta atmosfera ovde na Kosovu u pogledu politike, hoću da znam konkretnije kako je došlo do vaše saradnje sa, na primer, Njujork Tajmsom, kako se uspostavila ta veza?

Nerimane Kamberi: Dakle, rekoh da sam prvo počela kao pisac da se družim, prvo me je intervjuisala “Riljindja”, onda “Zeri”. I onda sam napravila zbirku pesama koje su prikazivale ovo moje vreme, moj dolazak na Kosovo sa svim prtljagom koji sam imala. I ja sam se, dakle, družila sa, uglavnom sa novinarima “Zerija”. Koji su danas, zna se ko su, Bljerim Šalja, Haljilj Matoši, Hazir Reka i neki drugi. I došla je “Mladina”, novina “Mladina” je već počela, bila je alternativna novina, avangardna u tadašnjoj Jugoslaviji, i počela je na Kosovu. Jer se osećalo, znalo se, osećalo se da se nešto dešava u Jugoslaviji.

I prvu adresu koju je imala, imala je “Zeri Rinise”. Normalno, dakle novinari sa novinarima. Kad su došli, mi smo se upoznali sa novinarima “Mladine” sa kojima smo i dalje prijatelji. I njima sam se činila kao zaista izvanredan lik u ovoj sredini. I rekli su: “Hajde da te intervjuišemo”. I ja sam rekla: “Izvinite, ja nisam pravi primer jedne kosovske devojke, samo što sam došla”. Onda sam uradila reportažu, došli su kod nas u stan, bilo im je interesantno kako sam sredila, knjige koje sam čitala.

Slovinci su uglavnom imali sliku, ne samo Albanaca, nego sigurno i albanskih žena, kao veoma zaostalih žena. Kao žena koje su ostale kod kuće, što sam sa jedne strane i sama potvrdila, jer smo posle radili sa BBC na terenu i čudila sam se, mogu da vam pričam i o toj epizodi. I ja sam odbijala jer sam imala ideju, rekla sam: “Ja nisam slika te žene jer nisam ovde odrasla”. Iako sam kod kuće, i u porodici, vaspitana tradicionalno. Moj otac, majka, s tim vrednostima koje su nam dali.

Ali iz “Mladine” su insistirali i uradili su intervju sa mnom na jedno četiri ili šest strana, što je u to vreme bilo mnogo. I pisalo je “Alбанка koja čita Margerit Jursenar”. Margarit Jursenar⁴ koja je bila jedna od najvećih književnica, prva žena u Francuskoj akademiji. Čak su stavili i jednu moju pesmu koju sam napisala o albanskoj ženi i to je bila druga slika, slika koju su oni hteli da prikažu o albanskoj ženi, da i na Kosovu ima takvih žena. Normalno da su oni uradili puno reportaža, ali preko mene su hteli da pokažu drugačiju sliku i sad kad razmislim bilo je mnogo mnogo dobro, jedna vrlo dobra inicijativa.

I onda je jako zanimljivo da me svakih deset godina pratio isti novinar. Dakle, to je bilo ‘89, ‘99. je bio taj novinar, bio je dopisnik, “Mladina” je sada već bila... jer se završio rat u Sloveniji, postala je “Delo”. On je došao iz Izraela da prati Kosovo i našao nam je neke njegove likove i...

[Ovde se intervju prekida]

Mi smo bili izbeglice, dakle mi smo pobešli iz Prištine i bili smo izbeglice u Skoplju, i našao nas je i uradio intervju sa mnom. I rekao mi je: “Nerimane, šta si radila ovih deset godina?” I rekla sam: “Dobila sam dete”, ne znam, tako nešto je u intervjuu, “spremala sam hranu, studirala sam i videla pad

⁴ Margerit Jursenar (franc. *Marguerite Yourcenar*; Brisel, 8. jun 1903 - Bar Harbor, 17. decembar 1987) bila je francuska romansijerka, pripovedačica i esejistkinja. Stekla je svetsku slavu svojim istorijskim i metafizičkim romanima, u kojima dominiraju likovi iz daleke prošlosti.

Jugoslavije”. I rekao mi je: “Šta si radila, kako si uspela da ostaneš tako lepa u ovim toliko teškim vremenima?” I tačno kad vidim svoju sliku u tom intervjuu, jako sam lepa, bez skromnosti.

U smislu, onda sam shvatila od svih reportaža koja sam pročitala o ženama u ratu, jer se trudiš makar kod mene da nesvesno pokažeš da si živa, da si lepa, da život ide dalje, da si dobra majka, dobra žena. Dakle, to je povezao, bez skromnosti, tačno je i moj pogled, fotografija je tako ispala da je u tom pogledu i očaj i jedan okean gde možeš da roniš, i očaj zbog onog što nam se desilo, a s druge strane mnogo nade. I naslov me je dirnuo. Naslov je bio “Nerimane Kamberi, pisac i izbeglica”.

[Ovde se intervju prekida]

(Priča kroz suze) Dakle, to je bilo za mene nešto, i jedno i drugo je bilo jako teško, iako normalno sada sa ovim godinama učenja i rada, znam da su mnogi pisci prošli kroz faze svog života i pisali. I onda isti novinar nakon deset godina, 2008, 2008-2009. je došao za nezavisnost Kosova i intervjuisao me, i nakon deset godina 2018, za deset godina nezavisnosti me je intervjuisao. Veoma je interesantno da kroz taj intervju vidim i put Kosova zajedno sa mnom ili moj put zajedno sa Kosovom.

To je, dakle, ono o čemu ste me pitali, novinari koji su dolazili, adresa im je bila “Zeri”, bila je “Riljindja”. I pošto sam ja govorila nekoliko jezika i bila sam u tom krugu, tako sam i počela, dakle, sa stranim medijima, da sarađujem i da idem po terenu. Tu sam imala puno doživljaja, kad sam bila uhapšena tačno u “Trepči”, malo strah, malo euforija, malo adrenalin, o svemu ovome možemo pričati, kad smo razgovarali sa novinarima na terenu, uvek je bilo toga, bol naravno.

Onda sam radila na jednom dokumentarnom filmu, mnogo sam radila na ovim pitanjima, da na taj način ukažem na status i položaj žene koju je “Mladina” pokušala drugačije da prikaže kroz reportažu o meni. Mi smo napravili dugačak film za BBC, koji je za temu imao izmirenje krvne osvete, ne, izvinite, osvetu. I mi smo tražili ljude po terenu gde sam ja bila lokalni asistent i prevodilac i tražili smo porodice gde bismo snimali.

Bili smo u mnogim mestima na Kosovu. Bili smo i u Drenici kod jedne porodice. Devojke te porodice su čule da je tu pesnikinja Nerimane Kamberi. Stvarno sam bila za taj uzrast fenomen, opet kažem pod navodnicima, tako su me zvali. Ali tim devojkaма nije bilo dozvoljeno da uđu u *odu*⁵, nama su dozvolili da uđemo u *odu* jer su nas smatrali strankinjama, bila je režiserka Melisa Levile, jedna Engleskinja. Bila je i asistentkinja Engleskinja i ja, dakle bile su tri žene i dopustili su nam da uđemo u *odu*.

Ali tim devojkaма nisu dopustili da uđu, ali one: “Da upoznamo Nerimanu Kamberi”. I za mene je bilo neprihvatljivo da u to vreme... i onda sam ja otišla da ih upoznam, u delu, u delu kuće gde su bile žene. Poklonili su mi jedan ručni rad, jedan milje koji i dalje imam, u znaku prijateljstva. Tako da, svaki put i na ovoj strani i kad smo radili na slučaju [krvne] osvete i to, jedna od stvari koje sam pokušavala da

⁵ Muška odaja u tradicionalnom albanskom društvu.

radim pored prevođenja, trudila sam se da malo igram i ulogu istoričara, etnografa, antropologa, naravno amatera.

Morala sam mnogo da se pripremam da ne bismo imali uvek taj imidž osvete, da smo mi jako zaostao narod, divljaci i tako dalje. Normalno da ja nisam imala potrebe da, da, da lažem, jer se to videlo. Bili su tu ljudi koja su objašnjavali, bio je profesor Anton Četa⁶ sa kojim smo radili, koga smo snimili u našem dokumentarcu, bio je hodža iz Bobovca, bio je Don Ljuš⁷, bile su ti ljudi ili nastavnici iz tih mesta u kojima smo bili, koji su im objašnjavali stvari. Ali, naravno, u našim razgovorima sa ekipom, uvek smo morali da objašnjavamo.

Naravno, i književnost mi je mnogo pomogla sa književnim referencama da bi stekli sliku, realnu sliku. Ali normalno, ni da iskrivim istinu, jer je bilo zaostalosti, ali uvek smo objašnjavali i razlog zašto smo zaostali. To nastavljam i danas, stalno kad se susrećem i kao profesorka i kao novinarka, dakle sa mojim reportažama, knjigu koju sam napisala kao novinarka, pre dve godine, priča se o Kosovu, naravno kako ja to vidim, takođe kako želim da ga pokažem drugima.

Anita Susuri: Kako su stranci razumeli krvnu osvetu, kako si reagovali?

Nerimane Kamberi: Vidite, ja uvek kažem, imala sam sreće da radim sa veoma profesionalnim novinarima. Veoma profesionalni u smislu, jer su došli spremni, mnogo su čitali. Oni su sigurni imali svoju ideju šta, kako su mislili. I sigurno ljude koje su susretali, bili Srbi, bili Albanci, bili intelektualci, bili zemljoradnici i tako dalje. Obogatili su ih, pokvarili su im tu sliku. Ali, opet, dakle, bili su novinari koji su čitali i razumeli.

Ali ja sam radila mnogo i sa televizijom, ne samo na terenu, nego sam radila i sa montažerom, ovaj film, dokumentarni o Kosovu, jer sam radila na dva mnogo velika dokumentaraca, sa 20 godina razlike. Zato sam bila i u Londonu, da prevodim film i da radim sa montažerom. Znate, i vi sami radite u ovoj struci [obraća se sagovornicima], ima nekoliko faza [rada] novinara, monta... plus mi, u to vreme BBC je bilo zlatno vreme novinarstva, došla je jedna mega ekipa.

Najbolji engleski reditelj, najbolji snimatelj na svetu, najbolji tonac na svetu. Bilo nas je desetero u ekipi. Tako je prolazilo kroz nekoliko karike do montažera ali uvek da bude taj... Čak sam ponovo odgledala taj film pre dve godine na Dokufestu⁸, jer sam se uvek plašila da će dati lošu sliku, ili pogrešnu sliku. Ne što sam se trudila da to našminkam, znaš, da izmenim. Ali, želela sam da pokažem realnost i posebno da razumem zašto smo ovde, zašto smo takvi. Šta nam se desilo, šta nam je falilo, šta nas je dovelo u to stanje.

⁶Anton Četa (*Anton Çetta*; 1920-1995), folklorista, univerzitetski profesor i vođa pokreta Pomirenja krvne osvete.

⁷Don Ljuš Đerdi, (*Don Lush Gjergji*; 1949), katolički sveštenik i glavni vikar Kosovske biskupije, aktivista u kampanji pomirenja krvne osvete.

⁸Dokufest je međunarodni festival dokumentarnog i kratkog filma koji se održava svake godine tokom avgusta u Prizrenu. Osnovao ga je grupa prijatelja 2002.

I pomenula sam da sam novinarka za jedan frankofonski portal “*Le Courrier des Balkans*”, baš ovog leta imamo seriju pisanja o kraju Jugoslavije i zove se “Poslednje leto Jugoslavije ‘91”. Čak iz svih zemalja u kojima smo bili dopisnici podsećamo se na to dešavanje i to je jako važno za mlade. I ja sam rekla da se nadam da ću da uradim knjigu kakvu smo i ranije radili. Ja sam doprinela za Prizren, napravila sam knjigu o starom gradu jer to je naša istorija, i bivše Jugoslavije, i tako shvatiš kako smo došli do ovoga, zašto smo došli do ratova, što, šta se desilo.

Počeli smo s jednim intervjuom sa predsednikom Milanom Kučanom⁹, Slovincem, i nastavili smo do septembra ‘91. gde ja završavam sa Kosovom. Tako da, ono što me je uvek guralo, i naravno da radim i sama kao novinar, je bio rad sa novinarima, ali i o tome mogu da ispričam nešto.

Drugi deo

Korab Krasnići: Rekli ste da ste se vratili ‘87, bili ste mladi, 14 godina, koliko?

Nerimane Kamberi: Ne ‘87. sam imala...

Anita Susuri: 18 godina.

Nerimane Kamberi: Da, 18 godina.

Korab Krasnići: Kakvo je bilo vaše gledište, ranije ste pomenuli da ste otišli u Belgiju, odrastali ste, počeli ste školovanje tamo, kakav je projekat za vas bila Jugoslavija, kako ste gledali ideju Jugoslavije? Iako je ‘87. situacija počela da eskalira, kako ste vi gledali Jugoslaviju tada?

Nerimane Kamberi: ‘87. sam, da budemo precizni, imala 20 godina, jer su mi i emocije izgubile matematiku. Vidite, što se mene tiče, ja sam sebe smatrala Albankom iz Jugoslavije, nismo nikad imali tu ideju „Albanka iz Albanije“. Mi smo poznavali ljude koju su imali neku iluziju Albanije Envera Hodže¹⁰, kao da je to raj na zemlji, mi ne. Mi smo zaista bili Albanci, odrasli smo kao što rekoh sa tim vrednostima, sa albanskom zastavom. Znam da su u Preševu članovi moje porodice prvi postavili zastavu, znam prijatelje koji su hapšeni zbog te zastave.

Takođe to često ponavljam u porodičnim razgovorima i sa prijateljima, kada smo se uzeli, Kosovo je još uvek bilo u Jugoslaviji ‘94, i kad su došli svatovi sa sela, iz Nerodimlja, da uzmu mene iz Preševa,

⁹ Milan Kučan (Križevci, 14. januar 1941) je slovenački političar i državnik, bivši predsednik Saveza komunista Slovenije i prvi predsednik Slovenije.

¹⁰ Enver Hodža (Enver Hoxha; Đirokastra, 16. oktobar 1908 - Tirana, 11. april 1985) bio je vrhovni vođa Narodne Republike Albanije od kraja Drugog svetskog rata do svoje smrti 1985. godine, kao prvi sekretar Komunističke albanske partije rada.

zabranili su im zastavu. I stric mog supruga, koji je bio plemenit čovek, Albanac sa plisom¹¹, i barjaktari su skoro počeli da se tu svađaju sa policijom. Rekli su im: “Mi ne možemo uzeti mladu bez zastave”. I normalno onda su došli do pogodbe: “Skupite zastavu, kad dođete do nevestine kuće raširite I posle opet skupite”.

Ali, opet, dakle ta ideja Jugoslavije kao jednog entiteta, kao mesta gde je bilo... rekla sam vam da smo mi išli u albansku školu. Dve godine za redom na ekskurziju, stali smo u Sloveniji, išli smo u Sarajevo, u Hrvatsku. Ja sam imala ujake u Makedoniji, u Kumanovu, i makedonski mi je bio poznat jezik. Normalno, nisam znala ni srpski, ali sam naučila ćirilicu kroz grafite, oglase i drugo. Apsolutno nije bilo nešto što smo odbijali, dakle, tek kasnije, kao osamnaestogodišnjakinja, kad sam počela intelektualno da sazrevam, razumela sam da je ova Jugoslavija bila Jugoslavija koja je gazila.

Ali, u to vreme smo bili jugoslovenski Albanci, preševski Albanci itd., i to smo gledali kao nešto pozitivno. Onda početak, kad sam se vratila na Kosovo i kad sam videla taj kompletni pad, kad smo se sastajali sa Slovencima, sa Hrvatima. Faktički smo išli u Hrvatsku na sastanke i kod naših novinara na kraju Hrvatske. Sećam se da je jedna istoričarka rekla da Tuđman ne treba da dođe na vlast jer će doći kraj Hrvatske. Dakle, kasnije sam shvatila. Prvo sam mislila da mi Albanci nismo imali ista prava, da smo bili siromašniji. Kosovo je bilo ekonomski zaostalije, ali to sam kasnije shvatila.

Anita Susuri: ‘89. je bilo mnogo važnih istorijskih događaja na Kosovu, jedan od njih je bio i štrajk rudara, rekli ste da ste se angažovali u tom smeru kao novinarka. Interesuje me kako se sve to desilo, kako se vi sećate tog perioda?

Nerimane Kamberi: Interesantno je da sam od trenutka kada mi je Korab, vaš kolega, predložio, veoma često pokušavala da se prisetim tih stvari, možda smo se na Kosovu mnogo manje time bavili. Postoje dve epizode kojima se Kosovo manje bavilo, možda zato što smo se više fokusirali na rat. U pitanju je kampanja oprosta krvi koja je bila jako velik događaj, jako veliki, i naravno svakim danom sve više vidimo efekat i uticaj koji ima. I štrajk rudara. I pokušala sam da se prisetim, dakle, u mom pamćenju su najviše stotine studenata u sali koja se sad zove “1. oktobar” i ja koja sam držala govor, i vidite da sam po prirodi vrlo emotivna.

Ali i poseta rudarima, dakle, i to pokazuje da je bio momenat kad smo bili zajedno i to se povezuje sa, sa, sa sastancima, sa prijateljstvima koje sam ja imala sa novinarima “Zerija” i sa intelektualcima i sa mladima tog vremena. I kad su studenti počeli da se solidarišu tokom februara, bilo je hladno, da se solidarišu sa rudarima, i ja sam se pridružila grupi studenata i ušli smo u salu “25. maj” kako se tada zvala. I sećam se da smo ostali tu, bila sam blizu Afrima Žitije¹², koga su Srbi kasnije ubili. Dakle i

¹¹ Tradicionalna konusna kapa od belog filca koja se razlikuje od regiona do regiona, izrazito albansko.

¹² Afrim Žitija, (*Afrim Zhitia*, 14. februar 1965 - 2. novembar 1989) bio je politički aktivista i jedan od organizatora narodnog pokreta na Kosovu 80-ih godina. Ubile su ga srpske snage u Prištini.

solidarnost naroda da nama studentima donesu hleb, jer su rudari bili u jami i [duhovno] sa nama tu, tako da su nam donosili hranu.

I odabrali su me, ja mislim da... dakle, sad ne znam, nisam istraživala ko je doneo odluku da ja budem tu. Ali sigurno, bio je i Baton Hadžiu u to vreme kad sam bila studentkinja. Mislim da su me izabrali jer sam opet bila ta drugačija ličnost, drugačiji lik. Bila sam mladi pisac, simbolizovala sam, u to vreme je bilo vrlo malo žena koje su bile pisci, naročito mladih; došla sam iz inostranstva, nosila sam vrednosti francuskih prosvetiteljskih filozofa XVIII. veka. Dakle, tako sam izabrana da odem da predstavim studente u rudniku "Trepča".

Anita Susuri: Bili ste u grupi ili...?

Nerimane Kamberi: Ne, bili smo grupa, ne grupa studenata, jedna grupa, rekoh bio je Baton, bila sam ja, ne znam, vrlo malo se sećam, trudila sam se, našla neke arhive. I mi smo otišli tamo, sišli u jamu i iz arhiva sam se prisetila, ali i sećam se da je bilo vrlo emotivno, vrlo... jer su se oni tu dole izolovali zbog Kosova. Da ne zaboravimo, jer su dolazile svakakve vesti. Mi smo se pretvorili u oči i uši za odluke koje bi bile donete za Kosovo i dolazile su razne vesti. Tako da, mi smo zapravo bili žrtve onoga što bismo danas nazvali *fake news*, lažnih vesti tog vremena. I, dakle, bila je stvarno jedna velika tenzija.

Tada je u svakom trenutku postojala opasnost da uđu u salu. Zamislite, mi smo bili u zatvorenom prostoru gde bi Srbi mogli da uđu kod studenata i izvrše masovno hapšenje, primene nasilje. To se moglo desiti, ali opet ta euforija, taj adrenalin, idealizam i solidarnost koju smo imali sa rudarima naveli su nas da verujemo da ćemo ići do kraja i to smo stalno prenosili. Čak sam i rudarima prenela sliku, poruku studenata da se solidarišemo, da smo uz njih. I sećam se, i arhiva me podsetila da sam i tu plakala jer je bilo mnogo teško. Videli smo ih i neki su bili u jako teškom stanju.

I kad sam se vratila, toga se dobro sećam, ja sam dobila reč, opet kažem sigurno kao žena, kao mladi pisac, kao studentkinja Prištinskog univerziteta. I citirala sam, postojao je citat Ane Frank koji kaže: "Bolje užasan kraj nego užas bez kraja". Poruku sam prenela rudarima sa kojima smo bili, koji su bili zahvalni. I stvarno je bio momenat, jedan jako veliki momenat, jako moćan. Nije potrajalo, taj štrajk je trajao nedelju dana. Sećam se da smo tada bili u opasnosti, moj otac je došao da me odvede jer je na vestima video da su pitali, čak su rekli: "Ko je ova Belgijanka među studentima u rudniku?". On se plašio za mene, ali ja nisam pristala da odem iz Prištine. Onda nisam imala nikakav problem, nikakvo hapšenje.

Anita Susuri: Hoću nešto da vas pitam pre nego što nastavite. Kakvih se slika sećate, ako možete da nam opišete? Čega se sećate?

Nerimane Kamberi: Sećanja, rekoh da se nisam mnogo bavila tim momentom jer mi je '99. ostavila jači [utisak], jer je i bliže. Ali to je ono što kažu na albanskom, na francuskom kažu *une mer de jeunes*,

znači {otvara ruke} more ljudi. Studenti koji su sedeli, sećam se Afrima, možda se više sećam njega jer je kasnije ubijen, sad je labski mučenik, i taj talas ljudi. I uvek taj osećaj da doživljavaš uživo nešto o čemu sam čitala, za šta sam potpisivala peticije u *Amnesty International*. Za mene, kao devojkicu sa zapadnom kulturom tog vremena, uzor je uvek bio Mandela. Doživljavam uživo apartheid kod nas, bio je Adem Demači¹³, bili su studenti.

Opet kažem da sam imala ideju, štrajk studenata '68. u Parizu, koji je normalno imao drugu dimenziju. Pamtila sam te slike i našu istoriju i to sam doživljavala uživo. Dakle to je bilo... ja pamtim tri momenta, to more mladih, studenata, pamtim svoj govor i ja u rudniku sa rudarskim šlemom ili kacigom. Gde sam bila jako emotivna, gde sam plakala kad sam ih tako videla. To su te tri slike, stvarno je bilo hladno, bio je februar. Imam te tri slike. I nikad nisam stala da razmislim zašto ja, ali verujem da je to bio razlog jer sam tada bila poznata i mnogo mladih me je poznavalo, mnogo studenata, mnogo...

Kao što rekoh, u sred Drenice one devojkice, jer smo tada radili, dakle "Zeri" je išao u svako mesto. Išao je po školama, televizijama, nisu bili u toliko velikoj masi kao danas. Bilo nas je malo, ja sam faktički bila prva koja sam pisala plus na stranom jeziku, u drugom stilu, u drugom žanru. I bila sam slavna, dakle predstavljala sam albanski studentkinju, studentkinju PU [Prištinskog univerziteta]. Zapadna kultura, saradnja sa novinarima, piscima, i tako se nastavilo sve do drugih komplikacija. Jer sam se posle i trovala¹⁴ kad je bilo trovanje mladih, završila sam u bolnici, kad su se trovali mladi sa Kosova.

Anita Susuri: Hoću još malo da ostanemo na ovome, onda nastavljamo sa pomirenjem krvne osvete jer su '90-te.

Nerimane Kamberi: Da.

Anita Susuri: Hoću da pričamo još malo o štrajku. Ranije ste mi rekli nešto u vezi hapšenja.

Nerimane Kamberi: Da, bila sam uhapšena, odveli su me na informativni razgovor jer sam radila sa jednom francuskom televizijom i nas su interesovali rudari, uslovi rudara. Bila je '88, '89. i otišli smo tamo, ali u to vreme si moralo da uzmeš dozvolu od sekretarijata za informisanje kako se to tada zvalo. I oni su dobili [dozvolu] ja nisam jer mi nisu dali. I otišli smo i ja sam rekla: "Praviću se da sam

¹³ Adem Demači (Adem Demači) (1936-2018) bio je albanski pisac i političar i dugogodišnji politički zatvorenik koji je proveo 27. godina u zatvoru zbog svojih nacionalističkih verovanja i aktivnosti.

¹⁴ U martu 1990. godine, nakon što su kosovske škole bile podeljene po etničkoj liniji, hiljade albanskih učenika je obolelo od simptoma trovanja gasom. Nijedna pouzdana istraga nije sprovedena od strane vlasti, koja je uvek tvrdila da na Kosovu nije korišten nikakav gas, te da je uzrok fenomena masovna histerija. Vlasti su takođe ometale nezavisne istrage od strane inostranih lekara, i do danas, izuzev publikacije u *The Lancet-u* koji isključuje trovanje, postoje samo kontradiktorni zaključci o prirodi i uzroku ove pojave. Za više informacija pogledati Džuli Mertus, Kosovo: Kako su mitovi i istine započele rat. Berkeley, CA: Univerzitet u Kaliforniji, 1999.

Francuskinja”, uzela sam jedno francusko ime, pričala sam na francuskom i oni su rekli: “Gde ti je radna dozvola?” Oni su rekli: “Nema”, znaš, “zaboravila je u hotelu” i nisu nam dopustili da nastavimo.

Drugog dana isti scenario i ja sam morala da se demaskiram, da kažem da sam Albanka i kako se zovem, bilo je i albanskih policajaca, bilo je Srba, rekli su: “Doći ćeš na informativni razgovor”. I neka situacija, povuci potegni {naginje se levo-desno}. Novinari su rekli: “Nećemo dozvoliti, ona je sa nama! Nećemo dozvoliti da je vodite na informativni razgovor. Pitajte nas šta god hoćete”. Policija ovamo vuče, karikiram {prstima pokazuje znakove navodnika} jer fizički me nisu [vukli].

“Nećemo joj ništa, samo...” i došli smo do kompromisa, do sporazuma. Oni su rekli: “Ako je vi ispitujete, mi ćemo biti kod vrata. U momentu kad čujemo nešto razbićemo vrata”. Tako smo se izjasnili jer batine, jedan šamar, oni su na to mislili, ali i meni se sad čini lako, ali tada nije bilo lako. Jer su mi rekli: “A ti Nerimane, juče ti je ime bilo Mari Fransoa ili nešto na francuskom?” I prošlo je bez nekog fizičkog nasilja. Normalno da je bilo straha, šta tražimo, zašto to tražimo. Ja sam rekla: “Interesuju nas rudari kakve uslove traže”, uslovi života su im bili mizerni.

Anita Susuri: To je bilo pre štrajka?

Nerimane Kamberi: Da, da, da, pre štrajka, pre štrajka.

Anita Susuri: Da li ste vi možda znali da se planira neki štrajk, iako nije bilo...

Nerimane Kamberi: Ne, ne. Ne, ne, ne, ne nismo, nismo znali.

Anita Susuri: A kad se desio štrajk, šta ste vi mislili, kako će se završiti, da li ste nešto zamišljali?

Nerimane Kamberi: Rekla sam vam da smo mi mladi dobili vesti, studenti, predstavnici koji smo bili, dobijali smo razne vesti da će prihvatiti zahteve rudara, prihvatili su, bili su prevareni. Tako da, stvarno ništa konkretno nismo imali, samo smo odlučili da ćemo ići do kraja, koliko god rudari da ostanu, tako ćemo i mi. Dakle, ni u jednom momentu nismo... to nije bio naš štrajk, bio je štrajk rudara koji smo mi pratili, podržavali.

Bili smo solidarni sa njima, ali mi smo bili odlučni, šta god oni radili mi smo ih pratili i bili smo istog mišljenja. To je to dakle. Naravno da je među nama bilo i starijih koji su doživeli '81, i od onoga što smo znali o statusu Albanaca, naravno da nismo imali neku nadu da će se desiti nešto dobro za nas. Ali, bili smo odlučni jer smo znali da bismo mnogo izgubili ako bismo dignuli ruke.

[Ovde se intervju prekida]

Naravno, studenti koji su više bili... naravno da je bilo organizacija studenata, naravno da je tu bila i *llegala*¹⁵. “Zeri” je došao, sad neću da kažem da sam ja bila organizator, niti da sam tada bila u tim krugovima, ja sam samo pratila taj veliki talas da svi učestvujemo i da svi odemo tada u salu “25. maj”. Moja poseta... Žao mi je što se ne sećam, sigurno ima ljudi koji bi to bolje od mene ispričali. Ali je sigurno bio drugi dan, treći dan, jer dok je taj štrajk počeo, dok smo videli kako idu stvari. Ali mi smo do kraja, do momenta kad su se rudari [razišli], tada smo se i mi razišli.

Korab Krasnići: Vi ste spomenuli da ste imali jedan govor u sali. Da li se sećate šta ste rekli, kako ste se izrazili, kakvu ste poruku nosili?

Nerimane Kamberi: Rekoh da je to bio jedan emotivan govor, ali ono što sam spomenula je bila ta rečenica Ane Frank, jer sam to tako doživela. Stvarno je bio jedan kraj, u smislu, i kraj rudnika, bila je jedna metafora, kraj Kosova, da se to završi, i završilo se užasno, sa ratom, ali bio je taj smisao jame i užansog kraja. To mi je ostalo i znam da je većina to zapamtila, jer kasnije, nakon nekih godina, ljudi koji su me videli: “Da li ste vi to rekli? Ne mogu da zaboravim”.

I ne znam ko mi reče jedan dan... Da, bio je jedan naš diplomata, danas ne znam ni koji jer nisam mnogo pitala, on je rekao: “Da li poznajete Nermane Kamberi, gde je ona?” Jer ja nisam ni po društvenim mrežama. “Gde je ona, jer se sećam kad je bila u rudniku i održala govor”. Tako da, meni je drago što je imao... naravno da sam izrazila ono što sam osetila i što su osećali studenti. Ali bila je mnogo velika privilegija za mene da uđem u rudnik i da se sretnem sa njima.

Korab Krasnići: Kakvu atmosferu ste zatekli u rudniku, s kim ste se sreli?

Nerimane Kamberi: Sreli smo se sa rudarima koji su bili tu, u umornom stanju. U stanju... jer su bili u mraku, neko vreme bez hrane, ali bili su tu sa velikom misijom i nisu ni sami znali šta će dalje biti sa njima. Nemam konkretna imena, ali za mene su rudari, znači nisam ni sama istraživala, možda nisam imala tu radoznalost jer su za mene simbolizovali svakog rudara koji je bio tamo. Onda je verovatno za mene bilo olakšanje kad smo ih videli, kad su izašli iz rudnika, kad su im zatvorili oči {stavlja ruku pred oči}, zatvarali su im oči zbog svetla.

Bio je veliki momenat i dakle oni su... Rekoh da ja funkcionišem sa slikama, možda i sa radom i televizijama, ali i sa pisanjem. To su te tri slike, kao što rekoh, slika studenata u sali “25. maj”, stotine studenata. U događajima je onda slika Blaca koja me podseća na naš užas, hiljade ljudi. I to nisam videla, ali sam stvorila tu sliku kad su stotine ljudi ukrcali u voz, što te podseća i na druge ratove. Znači, za mene je to velika masa ljudi, velika solidarnost i posle štrajka koji smo imali, marševi koje su žene imale, hleb za Drenicu, sveće, čak i ako smo baš hteli da imamo ključnu reč, jednu *key word* [ključnu reč], to je masa, uvek je masa, masa, masa.

¹⁵ Savez podzemnih militantnih grupa koje su se borile za odvajanje Kosova od Jugoslavije i ujedinjenje sa Albanijom u vreme Titove Jugoslavije.

Anita Susuri: Još nešto me interesuje u vezi sa štrajkom, ali ne znam da li se sećate. To je procedura pre nego što uđete u jamu, jer rudari nisu svakoga tu primali, ulazili su samo oni koje su sami izabrali, i vas su izabrali. Da li se sećate ko je bio na ulasku, kako su vas primili?

Nerimane Kamberi: Ne, samo prihvatanje, nisu primali, naravno da ih nisu sve primali jer su se plašili da će da ih prevare, da će njima manipulirati, da će njihov štrajk imati vrlo politički pravac. Ali, student za njih, ne zaboravimo da učenik uvek ima svoje mesto, svoju vrednost, uvek. Tako je bilo i u Jugoslaviji - "A, student", da to sad ne zaboravimo, to je deo kolektivnog sećanja, student je taj koji je nosio štafetu Titu, kod Tite tamo, student, učenik, jer je bilo proletersko vreme. Bio je student, rudar, radnik. Bila je socijalistička Jugoslavija.

Ali i Prištinski univerzitet je otvoren jako kasno, da ne zaboravimo, pravo na obrazovanje je stiglo jako kasno, posebno za žene. I zato sam vam govorila, pokušavala sam sa vama da objasnim drugima i strancima, novinarima, diplomatama, da smo jako kasno dobili pravo na obrazovanje. Fakulteti na kojima sam studirala, oni su stari stotinama godina. Bila je dakle 1989. godina, kada PU [Prištinski univerzitet] nije imao ni 20 godina. Čak je i student imao veliku vrednost jer je u tadašnjim rečima simbolizovao obrazovanje, napredak, svetlost, i rudari su znali da se mi solidarišemo sa njima.

Mi nismo bili političari, nismo bili ni direktori "Trepče"... naravno, onda su tamo bili i direktori, da ne zaboravimo [Burhana Kavaju](#) i druge. Mi nismo predstavljali nikakvu vlast, bili smo studenti, bili smo sa njima i predstavljali smo univerzitet, što je bilo veliko dostignuće Kosova 70-ih godina, koje su zapravo bile, kada se vratimo u najmirnije godine, još progresivnije za Kosovo do Ustava '74. Imali smo tih par godina od '68, pa '81, pa nekoliko '70-ih i naravno da su nas veoma ljubazno sačekali, u to ne sumnjam.

Anita Susuri: To je logično jer jedan od njihovih zahteva je bio da profesori, nastavnici, učitelji ne budu pre vremena penzionisani....

Nerimane Kamberi: Da, da, da, apsolutno, apsolutno. I naravno, kad su počeli taj štrajk, mi Albanci svi smo se mobilisali. Znali smo da će jedna od posledica biti zatvaranje univerziteta i to se desilo. Zatvoren je univerzitet, zatvorene su škole, tako da je student naprotiv uvek bio dobrodošao kod rudara.

Treći deo

Anita Susuri: Da li ste vi uspeali da diplomirate pre zatvaranja?

Nerimane Kamberi: Ja sam diplomirala u paralelnom sistemu¹⁶. Faktički bile su to poslednje godine, jer, kao što sam vam rekla, počela sam ponovo, ispočetka sam počela fakultet. Ali onda sam, naravno, magistraturu završila u paralelnom sistemu “Skoplje-Skadar”¹⁷ (smeje se), sa jednog prištinskog brda na drugo.

Anita Susuri: Da li možete malo da nam pričate o tom vremenu?

Nerimane Kamberi: Dakle, bila sam mlada studentkinja, završavala sam master i išli smo kod Četiri¹⁸ lule, tamo je bila jedna stara kuća, učili smo filozofiju. Sad kada razmišljam, to je mnogo nadrealno (smeši se). Za egzistencijalističku filozofiju, između ostalog, u staroj kući koja danas više ne postoji. I sad u ovom delu gde je [restoran] “De Rada”, gde je ko, što se kaže, ko je otvorio srce (smeje se) da nam ostavi neko mesto, da nam dâ mesto [za održavanje predavanja].

Ali bilo je vrlo efektivno učenje, dakle profesori su mi bili Redžep Ismailji, Sabri Hamiti, profesor Metaj, profesor Staviljenci, bili smo mala grupa studenata mastera. Dakle, bio je univerzitet i u isto vreme nije bio, naravno da nismo osetili tu, ali ono što je bilo najbitnije, znanje se prenosilo, nije da nije bilo važno gde smo bili jer mi bismo voleli da smo bili na fakultetu, ali znanje se prenosilo i dobro se prenosilo. Držali smo ispite... ali onda se prekinulo, desio se rat i diplomirala sam.

Korab Krasnići: Da li se sećate objekta u kome ste završili školu, kako je izgledao objekat, kako se organizovala funkcija objekta, kako su se organizovala predavanja?

Nerimane Kamberi: Imam dva perioda, jedan deo je kad sam bila mladi asistent. Kod Četiri lule smo takođe imali jednu staru kuću sa jednom malom peći i sa studentima. Jedan dan sam našla beleške iz vremena kada sam tu predavala. I u Dragodanu gde sam predavala, dakle u Arberiji, u kući jednog Albanca, gde si silazio niz stepenice, kao sada u stanovima koje iznajmljuju studenti, niz stepenice je bila soba iza kuće. A mi kao magistarski studenti smo bili u kući kod Četiri lule, izgleda da se sad tu izgradila velika zgrada, i bilo je prekoputa “De Rade”, sada je tu jedna mala uličica koliko se sećam, bilo je na spratu jedne kuće i dakle tu smo redovno držali predavanja, sa redovnim časovima.

Da, učenje je bilo, kada sam predavala, to je bilo zanimljivo, da svoju akademsku karijeru započnete predavanjem u podrumima, to je, naravno bilo jako teško. Ono što me je uvek mučilo je još koliko? Još koliko? Dokle više? Koliko će trajati? Koliko će to trajati? Koliko će rat pretrajati? Koliko... to što niko nije znao, i to je nešto što je dugo trajalo, dugo je trajalo, to je išlo s generacije na generaciju. To se desilo pradedi, to se desilo roditelju, to se desilo tebi, to se dešava tvom detetu, to je nešto beskrajno, kao što sam rekla jedan beskrajni užas.

¹⁶ Paralelni sistem obrazovanja koji su stvorili Albanci na Kosovu nakon što ih je jugoslovenska vlast 1991. godine proterala iz državnih škola.

¹⁷ Albanska narodna izreka koja se koristi da se opiše stalno kretanje iz jednog dalekog mesta na drugo.

¹⁸ Naselje u Prištini.

I to znači, kad ćemo se vratiti na fakultet, na jednom prikladnom mestu i da uradimo jedan... e sad, naravno, ima onih koje će ceniti koliko je bilo, koliko smo radili, kako smo radili, i drugo, kakav je efekat, kvalitet, ali mi smo uradili najbolje. I studenti su imali volju, dolazili su, a sad, kad imate slobodu... to uvek postoji, to je nešto psihološki, kad ti je nešto zabranjeno, kada imaš sto rizika više se posvećuješ, a kad ti je sve ravno, opustiš se jer ti je tu i nemaš problema.

Anita Susuri: Htela sam da vas pitam i za...

[Ovde se intervju prekida]

Anita Susuri: Nastava po kućama, to sam htela da pitam i da nastavimo sad dalje. U vezi pomirenja krvne osvete, ne znam da li ste se angažovali samo u vezi tog dokumentarca?

Nerimane Kamberi: Ne, ne, neću... samo u vezi dokumentarca, nisam učestvovala sa drugim studentima, sa [Mirvetom](#) i ovima, ne.

Korab Krasnići: Da nastavimo o ratu...

Anita Susuri: Ne, jer su prvo ove demonstracije...

Korab Krasnići: Da.

Anita Susuri: One što je Forum žena radio...

Nerimane Kamberi: Da, tu sam uvek učestvovala, kao masa, ali ne u organizaciji.

Anita Susuri: Ne znači da možete da pričate o tome samo ako ste bili organizator, ali da nam kažete i o atmosferi, možda malo i da nam pričate o Prištini tokom '90-ih, atmosfera u gradu, politički pritisak, opstanak, kultura? Kako se sve to povezivalo?

[Ovde se intervju prekida]

Nerimane Kamberi: Zaboravila sam da pomenem što se tiče studenata tu sliku mase, ali s druge strane Priština je bila prazna. Dakle, postojale su dve vruće tačke {otvara i spaja ruke}, postojala je sala gde je Kosovo disalo, u sali "25. maj" zajedno sa studentima, i rudnici. I u tim rudnicima se dešavala sva politika, diplomatija, tu su bili studenti i Kosovo je bilo potpuno tiho. Taj osećaj kao u ratu, ništa se nije kretalo, toga se sećam. Onda sam učestvovala u mnogim protestima, u pokretima žena, ne kao organizator. Nikad nisam htela i dalje ne želim da budem u organizacionom savetu, na čelu, samo sam pratila korak zajedno sa drugima.

I u slučaju, kao što sam vam rekla kod pomirenja krvne osвете, sa tim dokumentarcem, ali nikad dakle kao organizator, ne znam, to je moj izbor. Ali uvek sam htela da budem deo toga, da budem tu, da pratim i putem pisanja i kroz susrete sa strancima. Ja pripadam generaciji '90-te i bila sam dosta po terenu, ali bila sam devojka iz Prištine pod navodnicima {prstima pokazuje znakove navodnika} pozajmljena, usvojena, nazovite kako hoćete. Dakle, pratila sam ih i u mojoj knjizi imam reportažu o kafićima '90. i posle '90.

Dakle, uradila sam reportažu koja... dugačak tekst, "Istorija Kosova kroz kafiće", kafeterije. Gde počinjem sa "Papilonom" koji je faktički bio naš kafić '90-ih i plus normalno Kičma¹⁹, znam da su uradili dokumentarni film o Kičmi. "Kafana dva Roberta"²⁰, "Papilon" to su bili lokali u koje smo išli, sretali smo se sa strancima, dovodili ih, preuređivali smo svet, istoriju, donosili odluke. Ja sam tu između ostalog organizovala, u omladinskom parlamentu koji smo stvorili, dakle kao jednu stranku, da ne kažem stranku nego pokret, među prvim pokretima u to vreme koji su izašli iz stranke. Dakle, koje su se razlikovale od tadašnje Komunističke partije ili Socijalističke partije.

I Priština, interesantno kad sam došla da živim tu, rekla sam da nikad neću zavoleti to mesto, jer sam imala tu ideja. Onda se, naravno, zaljubiš u zemlju u kojoj živiš, posebno kada doživiš toliko stvari, bilo dobrih ili loših. I ja sam opet bila u toj grupi novinara, mladih intelektualaca, sastajali smo se po kućama. Zajedno smo doživeli policijski čas, hapšenja prijatelja, ubistva prijatelja. I bile su jako teške godine, mnogo dinamične godine, za nas i euforične jer smo radili puno stvari. Imali smo osećaj da zaista doprinosimo Kosovu i da svako doprinosi na svoj način.

Anita Susuri: Hoću malo da se zadržimo kod '90-ih i kod demonstracija koje ste pomenuli, bili su i marševi, marš s hlebom u ruci...

Nerimane Kamberi: Da, marš s hlebom.

Anita Susuri: Da li se sećate tog dana, kako je išlo?

Nerimane Kamberi: Sećam se marša sa hlebom... izvini, ponekad i mene zavaraju slike s fotografija Hazira [Reke] jer ima fotografije sa hlebom {podigne ruku} i sigurno se negde napravi neki kuršlus mojih uspomena i njegovih fotografija. Verovatno, i uvek imam tu sliku žena i dobro je što se stalno radi na

¹⁹ *Kurrizi*, u prevodu "Kičma," anatomska je ime koje opisuje dizajn visokih stambenih zgrada, koje su pratili lanci prodavnica natrpanih jedna na drugu, podsećajući tako na kičmu. Sagrađene su '80-ih kako bi smestile srednju klasu Prištine koja je tada nastajala. Arhitektonski tim predvodili su Dražen Janković i Darko Kozjak, a gradnju je izvršila državna građevinska firma „Ramiz Sadiku“. Dok su se politički odnosi koji su gradili *Kurrizi* pogoršavali na početku '90-ih, kompleks je uspeo da sačuva osećaj slobode: postao je kulturno središte isključene albanske zajednice. Iako je Miloševićeva policija često upadala, za albansku omladinu '90-ih je to uvek bio siguran prostor.

²⁰ *Hani i Dy Robertëve* [Kafana dva Roberta] je restoran i izložbeni prostor koji vode dva poznavaoa umetnosti, Merita i Fadilj Dragaj. Restoran nosi ime po fikcionalnoj kafani iz romana Ismajla Kadare *Ura me Tri Harqe* [Tri izbočena mosta], a tokom '90-ih se nalazio kod Kičme. U *Hani i Dy Robertëve* je albanska zajednica umetnika nalazila utočište i prostor za izložbe.

tome i na tim njihovim protestima, šta su one doprinele, jer su stvarno bile veoma odlučne i bez straha, ni u jednom momentu.

Da ne zaboravimo da smo uvek ispred sebe imali policiju, naoružanu vojsku, i da ne zaboravimo da smo iza sebe imali istoriju Kosova. Naročito kad se posle desilo, kad je došla Hrvatska i Bosna, sve se očekivalo. Ali ove žene su stvarno bile neustrašive, bile su odlučne i... u tom njihovom pokretu, uvek ti lideri, te najglavnije, da upotrebim ovu moćniju reč. Lideri i masa, uvek u momentu kad su pozivale iza njih je bila cela masa.

Anita Susuri: Možda se sećate da ste otišle do jedne tačke i policija vas je zaustavila?

Nerimane Kamberi: Da, da. Sećam se da smo razgovarali, dakle lideri su uvek pokušavali da pregovaraju sa policijom. Ali tada nije bilo upotrebe nasilja, srećom nije bilo.

Anita Susuri: Pomenuli ste ove kulturne aktivnosti koje su se održavale, na primer u “Kafani dva Roberta”, “Papilonu” i u Kičmi, da li možete da nam kažete nešto konkretnije? Mislim da je bilo izložbi?

Nerimane Kamberi: Da, da, da, i u mom izveštaju, da, čak sam pre nekoliko nedelja bila na promociji knjige kod vlasnika “Kafane dva Roberta” što je sve naše sećanje, dakle nas koji smo se vrteli u tim novinarskim krugovima, umetničkim. Bili smo grupa koja se poznavala, prevodioci. U to vreme sam radila i za Informativni centar Kosova. Mislim u Demokratskom savezu, gde je formiran Demokratski savez Kosova i ja sam bila tamo, mislim kao prevodilac vesti na francuskom. Tako da, bili smo grupa koja se međusobno poznavala. i normalno, od početka Demokratskog saveza Kosova i ja sam bio tamo. Bili smo skoro uvek iste osobe, isti ljudi, bili smo malo mlađi, intelektualci tog vremena, umetnici poput, Agima Čavdarbaše²¹, bio je Nekra²² koji je radio karikature.

Dakle, bili smo grupa umetnika, prevodilaca, novinara i “Kafana dva Roberta” i “Papilon” su bila mesta... Ali “Kafana” ostaje kao mesto diplomatskih kretanja, novinarskih, jedan deo Balkana s pogledom prema Zapadu, s jednim pozivom u pomoć prema Zapadu. I to su bila mesta, tada je bilo manje mesta, bilo je i rizično jer je u svakom trenutku policija mogla da uđe, mogli su da hapse, mogli da prebiju nekoga. Primer kad je ubijena glumica Adriana²³ [Abdulahu], kad smo bili pozvani da učestvujemo u otvaranju... dakle kod Santee²⁴ jer mi živimo tu kod Santee. I te noći nismo otišli srećom, pozvali su nas i desilo se ubistvo. Dakle, bilo je...

²¹ Agim Čavdarbaša (alb. *Agim Çavdarbasha*, 24. mart 1944 - 20. oktobar 1999) bio je vajar i imao je veliki uticaj na savremenu skulpturu na Kosovu.

²² Nedžad Krasnići - Nekra (alb. *Nexhat Krasniqi - Nekra*, 1952, Peć), grafički dizajner, karikaturista, animator i ilustrator.

²³ Glumica Adrijana Abdulahu ubijena je u martu 1999. u napadu srpskih snaga na kafić u Prištini, neposredno pre početka NATO bombardovanja.

²⁴ Deo Prištine sa poznatim kafićima, tokom '90-ih.

Anita Susuri: Koje godine?

Nerimane Kamberi: *Mon Dieu* [fr.: Bože moj]...

Anita Susuri: Malo pre rata?

Nerimane Kamberi: Malo pre rata je to bilo. Dobro, ovo se desilo kasnije, ali hoću da kažem da su te '90-te, naročito '97, '98. kad smo počeli da radimo na terenu, uvek je bio kontrast, jer si ti bio u Drenici, u Orahovcu, u Suvoj Reci gde je bilo stalno konflikta, gde je bila OVK, gde su ljudi ratovali, gde je bilo raseljenih, po planini Beriše, Pagaruše i ostalo. A kad dođeš u Prištinu, bila je druga realnost od onoga što si tamo video. Bila je jedna nenormalna normalnost, ako mogu tako da kažem. Sve vreme smo bili na terenu, videli smo užas, videli smo rat, a faktički Priština je pokušavala da živi jedan normalan život.

Anita Susuri: Rekli ste da ste mnogo puta kao novinar išli u ruralne sredine, šta je kod vas ostavilo neki negativni ili pozitivni utisak?

Nerimane Kamberi: Da, dakle, od tog vremena kada sam vam ispričala epizodu sa... znači, kroz pomirenje krvne osvete sam shvatila mnogo stvari koje mi nisu ni pale na pamet. Sećam se da u jednoj porodici, mislim da je bilo u opštini Suva Reka, žene su me molile, molile su mene jer sam ja govorila albanski, bila sam ta sa kojom su komunicirale. Rekle su: "Uradite sve što možete da se pomire, da se ovaj krv oprosti". Jer su one nenamerno postale stubovi porodice, kad je tada sve funkcionisalo preko muškaraca.

Dakle, te su žene uglavnom bile neškolovane, i na njima je ostalo da odrade sve poslove koji su danas za nas normalni, donekle. Tada ono najjednostavnije, da voze traktor, jer su njive ostale. Muškarci su bili zatvoreni, ili su bili... dakle zatvoreni u kuću ili zatvoreni u zatvoru. One su imale i njive, i administrativne poslove, i pazar. Dakle, to su bile žene koje su odjednom bile na čelu kuće, koje su vodile kuću. Jer u tim kućama nisu imale... imale su tu ulogu da rađaju decu, da odgajaju decu, da mese, ali ne da imaju druge odgovornosti. I sećam se da su me molile: "Molim te uradi sve da se stvarno pomire". I, dakle, istorija je od početka zasenila ove žene.

I ulogu koju su imale u ratu, da ne pričamo o tome koliko su propatile, ali i uloga koju su imale. Muškarci su ili u OVK, koji su se borili ili su se krili, a žene su zapravo ostale same da nose, da nose... da se brinu o starcima, o deci, o kući, uvek su bile u opasnosti. Mislim, iz tog vremena krvnog pomirenja. Normalno, čak i ranije na terenu, jer smo inače bile veoma neobrazovane kao žene. U početku smo imali vrlo malu lidersku ulogu u zemlji, gde su uloge bile podeljene, sociolozi to odlično objašnjavaju. Ali i sama sam to vrlo dobro doživela.

Ali u tim ekstremnim situacijama, situacija kao što je pomirenje krvne osvete. S druge strane, i u pokretu za pomirenje je bilo devojaka i da ne zaboravimo da je bilo i žena koje su bile političke

zatvorenice, koje su bile na čelu '81. i kasnije na čelu pomirenja krvne osvete. I normalno je da su one izašle, ali izašle su jer su od početka bile hrabre, bile su liderke, ali i zato što se njihova slika lakše prihvatila jer su bile bivše [političke] zatvorenice. Znači, one su imale ime koje je društvo mnogo lakše prihvatilo.

I kad sam tokom tog pomirenja videla, jer rekoh da sam Kosovo mnogo malo poznavala. Ja sam bila iz Preševa, kretala sam sam uglavnom u porodičnim krugovima. Nisam poznavala taj ruralni deo, deo sa *odama*, naravno s velikim poštovanjem za sve to, ali opet rad na terenu i sastanci sa tim ljudima su uticali da razumem te stvari mnogo bolje. I kod pomirenja krvi, dakle onaj deo kad je žena morala da odluči da li će oprostiti jer ih do tad niko nije pitao da li se slaži ili ne, a faktički ubili su joj sina. Sad ona dimenzija da ne zaboravimo majka-dete i ta... Na primer, u slučaju gde smo uradili dokumentarni film, njoj su ubili dete, i ona je bila član porodice kao svaki drugi član i naravno da nju suprug nije pitao da li da oprost ili ne. Za njeno mišljenje, jer nije išlo na taj način.

I naravno '90-tih po svim tim demonstracijama, na ulici, ali sad kao žena ne kao studentkinja, jer ti svaki put status daje vrednost. I sada, svaka žena, intelektualka, profesorka PU, mislim na te vode, ali onda su sve ostale, žene sa sela, neobrazovane, obrazovane žene, sve su imale isti cilj, isti ideal. I to je dobro da se ovih dana sve više ističe jer se zaboravilo, zaboravila se njena uloga, zaboravila se njena pozicija.

Kao što rekoh i u ratu, ja sam upoznala jednu devojkicu koja je silovana tokom rata i imala je taj osećaj napuštanja, "Ostavili su nas". Dakle, u smislu ostavili su Srbima, u rukama Srba. Dakle, ostavili su ih očevi, muževi, ostavila ih je braća. Oni koji su ih do tada štitili, štitili im čast, štitili im ime, i oni su odjednom nestali. I ta je devojkica dakle završila kao seksualna robinja bez ikakve zaštite i sad to je druga debata, zato se malo pričalo.

Onda, drugo, jedan dokumentarac koji smo uradili kod porodice Bogujevci, poslanice Sarande²⁵, to je bilo nešto najteže za mene jer smo ga uradili odmah '99. I tu je bila cela porodica, jer je postojala ta ideja da se u gradu ništa ne dešava, ne diraju žene, kao ideja Drugog svetskog rata. Ratovaće muškarac sa muškarcem, a tamo su ostale žene i starci i desilo se ono najgore. Dakle, postojale su zablude da su samo muškarci žrtve i nažalost imali smo primer Bosne koji je bio najsvežiji, gde se znalo, ali neću da pričam o istoriji, ima ljudi koji to bolje znaju.

Dakle, žena u svakom trenutku, u svakom trenutku joj je bilo teško. Imali su muževe, ali se u jednom momentu porodična piramida srušila, nije više bio starac, muž koji je vodio, to sam dakle videla od pomirenja krvne osvete, onda naravno i do rata. Trudila sam se i u mojim reportažama, iako ih nisam

²⁵ Saranda Bogujevci (1985) je poslanica u Skupštini Republike Kosova. Ona je jedna od preživelih u masakru u Podujevu, gde je ubijeno 14 civila kosovskih Albanaca, uglavnom žene i deca, koji su u martu 1999. počinili „Škorpioni“, srpska paravojna organizacija u saradnji sa Specijalnom antiterorističkom jedinicom Srbije, tokom rata na Kosovu.

uvek imala u fokusu, da pokažem tu ulogu i... jer nas je '99. zatekla u drugačijoj situaciji i ne dao Bog da se opet desi neki rat, ali sad smo u drugoj situaciji, u drugom mentalitetu.

U to vreme nas je zatekao siromašne, zatekao nas je neobrazovane, zatekao je žene u ulogama koje nisu imale do tada. Dok možda nisu ni iz sela same izašle, i odjednom su morale da kruže po Kosovu od jednog do drugog mesta, sa decom, s opasnostima itd. Kao rat, nemaš kako drugačije da opišeš.

Anita Susuri: Rekli ste da ste se udaljili tokom rata, ali hoću da znam kako se to desilo i u kom trenutku ste odlučili, kako ste odlučili?

Nerimane Kamberi: Rekoh da smo mi kao muž i žena mnogo radili po terenu, rizikovali smo često, mine, bilo je hapšenja, informativnih razgovora i naravno videli smo užas na Kosovu. Tako da, ja sam bila humanitarac i '98. sam radila za Lekare sveta gde sam bila odgovorna za ljudska prava, *Human rights officer* [službenik za ljudska prava]. I tako da... objašnjavam često i mojim studentima jedno francusko pozorišno delo koje ima antičku temu, a govori o Drugom [svetskom] ratu u Francuskoj, i ceo dijalog je o tome da li će doći do rata ili ne, [u zavisnosti] od odluka koje će se doneti. I mi smo tu pratili, dakle šta se dešava u Rambujeu. I naravno da niko nije želeo rat i desilo se.

Znači, odlučilo je da će da počne, počće bombardovanje i Lekari sveta su nam rekli: "Ko hoće može da pođe sa nama". Zato što su naredili organizacijama da se udalje sa Kosova i tako da sam ja rekla sestri, koja je bila neudata. Rekla sam joj: "Ti si sama, odlučuješ za sebe, ti beži". I ja sam dan pre uzela sina koji je imao četiri godine, udaljila sam ga, odvela kod mojih roditelja u Preševo. Mislila sam tamo će bolje proći i Srbi su mi pocepali ličnu kartu. Tako da nisam mogla ovamo da se vratim. Jako teško, jer je u ratu jako teško doneti odluke. Uvek je u životu teško doneti velike odluke, ali u tim okolnostima još teže. Ali moja odluka je bila da se ipak vratim na Kosovo.

Hazir, moj suprug, je radio za agenciju Rojters, bio je fotograf i naravno poznavali su ga sa terena i on je od početka imao mišljenje da se udaljimo. Ja... i mislim da je moja odluka da ostanemo bila pogrešna. Imala sam ideju, osećala sam se kao izdajica. Opet ona ideja iz mladosti da moram biti tu. I mislili smo ostaćemo tu. Dete, sin nam je bio na sigurnom. I skupljali smo se s prijateljima, bilo je vrlo interesantno jer je bilo ponekad i smešnih momenata u toj tragediji. Skupljali smo se sa našim komšijama i pozvao me je jedan novinar iz Francuske i rekao: "Nerimane", rekao je... telefoni su tada radili, i rekao je: "vidimo da su avioni NATO-a pošli sa Aviana, kakva je atmosfera u Prištini?" I ja sam objašnjavala i u tom momentu su počele sirene.

I to je doživljaj kao u filmovima, ja sam samo u filmovima čula sirene za rat. I kad sam mu rekla da... i on je čuo sirene i prekinuo vezu (smeši se). Bio je taj strašni osećaj. I okupljale su se komšije i oni su udaljili ženu i decu, i ja sam jedino bila sa domaćicom, dakle majkom ta dva brata. I nisam se plašila,

hoću da kažem da sam '98. bila mnogo uplašena. Kad su ubili Jašarijeve²⁶, ja sam bila u takvom psihičkom stanju, toliko sam bila uplašena da ni dete nisam vodila u vrtić, spavala sam sa upaljenim svetlom. Bio je to strah koji nisam mogla da kontrolišem, nisam mogla da savladam, plašila sam da ulazim i u lokale.

I imala sam i poziv da predstavljam Kosovo na jednoj konferenciji u Parizu u junu i kad sam tamo otišla, videla sam kako je život lep, kako sam ja lepa, imala sam haljinu na cvetiće... i izlečila sam se. Vratila se na Kosovo. Tako da se više nikada nisam plašila; što je s jedne strane glupost jer u ratu moraš da se plašiš. Sećam se da je moja sestra živela u Arberiji, na Dragodanu, i radio je telefon, rekla sam: "Dolazim da te vidim". I ona mi je rekla: "Ili si poludela ili se drogiraš", rekla je: "ratno je stanje". Možda sam to i izbacila iz misli.

Ali stvarno su u Santeji bili srpski tenkovi, i ja sam na ulazu imala... jer su bili ulazi sa četiri sprata, imala sam komšije Srbe. I kad su bombardovali ono što je danas kasarna "Adem Jašari", dakle vrlo blizu, ja sam spavala. Pozvao me je jedan novinar i javio se suprug. Rekao mi je: "Zovete neki novinar". I kaže: "Nerimane", rekao je, "bombardovali su glavnu kasarnu u Prištini", i kad sam mu rekla: "Izvini, ja sam spavala" on nije mogao da veruje, ni ja danas ne mogu da verujem [kako nisam čula], jer je bilo baš blizu. Ali možda zbog tog velikog podsvesnog straha i nisam čula. Rekao je: "Bombarduju ti grad, a ti spavaš" (smeje se).

On nije mogao da veruje, ni ja danas ne mogu da verujem, ali tako je bilo. Ali već je počelo, mi smo izašli do Kičme da kupimo nešto šta je ostalo da se kupi. Hteli smo da kupimo hleb, u pekari su nam rekli: "Bežite, idite kući", rekao je: "sad su ubili jednog Srbina, već su počeli", rekao je: "problemi". Vratili smo se, sa prozora sam gledale moje komšije Srbe, udarali su Albance, ko je imao kese sa... nečim što su kupili, šutirali su im. I svaki trenutak počeo je da bude opasan. Srećom, radio je funkcionisao, čuli smo da su odveli Bajrama Keljmendija²⁷ sa sinovima.

Ja sam ih poznavala jer sam bila... sad se vraćam unazad, ja sam bila članica Saveta za ljudska prava²⁸, '91. sam bila u Americi sa *bacom*²⁹ Ademom Demačijem, sa jednom delegacijom, da bismo im ispričali šta se dešava na Kosovu. Sastali smo se sa Bobom Dolom. Bili smo u *Amnesty International*, u Njujork Tajmsu, išli smo na to putovanje da bismo ih informisali šta se dešava. Hazir je bio deo delegacije sa fotografijama ubijenih, uhapšenih. I pratio je *bacu* Adema, koji samo što je izašao iz zatvora. I tu je bila

²⁶ U martu 1998. godine srpske trupe su opkolile imanje porodice Jašari, čiji su muškarci bili među osnivačima Oslobođilačke vojske Kosova i sve ih ubili, uključujući žene i decu. Ovaj događaj je podstakao otpor Albanaca i obeležio početak rata.

²⁷ Bajram Keljmendi (*Bajram Kelmendi*, 1937-1999) bio je advokat i aktivista za ljudska prava. Podigao je optužnicu protiv Slobodana Miloševića pred Međunarodnim krivičnim sudom za bivšu Jugoslaviju 1998. godine. Prvog dana NATO bombardovanja 1999. godine, srpska policija ga je uhapsila s dvojicom sinova Kastriotom i Kuštrimom. Njihova tela su pronađena sledećeg dana.

²⁸ Pun naziv ove organizacije je Savet za odbranu ljudskih prava i sloboda. KMLDNJ je albanski akronim.

²⁹ *Bac*, doslovno čika, je albanski izraz za stariju osobu u znaku poštovanja.

jedna komplikacija jer smo otišli do Beča i *bacu* Adem u nisu dali vizu, onda su mu dali u Londonu. Naravno, bili smo sa njim i sa njegovim pričama sve vreme.

I ja sam u okviru Saveta za ljudska prava, mislim, sarađivala u vezi ljudskih prava. I pored toga, u okviru humanitarnog rada koji sam radila sa Lekarima sveta, izveštavala sam o tome šta se dešavalo na terenu, u delovima koje smo posmatrali i pratili. Ipak, za nas ti dani samo počinju da znače da je došlo vreme da pobeegnemo. U tim stanovima gde smo se krili i spavali, stavljali smo na vratima one peći {širi ruke} od sto kila, da nam ne razbiju ormare. A kasnije smo saznali da smo Srbe imali na tavanu jer smo našli oružje, vreće i... sve su vreme posmatrali Dardaniju iz naše ulice u Santei.

[Ovde se intervju prekida]

Znači, svaki trenutak je postao opasan i prošle nedelje sam objavila... za dvadesetu godišnjicu Kosovskog rata napisala sam tri izveštaja za novine "*Le Courier des Balkans*", za portal. Jedan od njih je naše izbegličko vreme u Makedoniji. I odlučili smo sa komšijama, jer naš auto nije radio da bismo mogli da krenemo, mislili smo da idemo prema Gračanici za Gnjilane. Zaustavili su nas paramilitarci, nisu nam dozvolili, vratili smo se i tu je bilo: "Da li se vraćamo nazad u stan ili idemo za Skoplje?" I odlučili smo se za Skoplje i tu su nas zaustavili paramilitarci, dali smo im 500 maraka i prešli smo u Makedoniju. Srećom, bilo je pre užasa koji se dogodio u Blacu, bio je trenutak kad smo mi mogli da odemo.

I otišli smo, sačekale su nas kolege mog supruga iz Rojtersa, kojima je bio jako žao. Na neki način su nas ostavili u Prištini. I to je bio jedan komični ali i emotivni trenutak kad su nas odveli u hotel i u hotelu nije više bilo soba, u hotel Kontinental. Jer su svi novinari, strane delegacije, bili ovde, jedino je bilo apartmana. Znači, mi smo imali apartman, ali nismo više imali našu kuću (plače). I... tako smo se zagrlili, počeli da plačemo što smo živi i započeli život kao izbeglice u Makedoniji.

Kažem vam da sam mogla da odem u Belgiju, jer sam bila belgijska državljanka, ali htela sam da budem blizu, blizu Kosova i da nastavim sa tim malim doprinosom koji sam mogla da dam. I, dakle, ostali smo tu, srećom nismo živeli u kampu jer smo stigli u pravom trenutku, uzeli smo kuću pod kiriju. I bilo je mnogo zanimljivo jer sam radila sa Lekarima sveta, dakle ja sam bila u Blacu, uglavnom sam radila u Blacu i u neutralnoj zoni, *no man's land* [ang.: ničija zemlja].

Tu smo mi imali pravo kao organizacija da idemo {širi ruke} da dočekamo ljude koji su bili povređeni, kojima je bilo teže. I tu sam dočekala porodicu Fehmija Aganija³⁰, uzela sam njihove dokaze, prvi slučaj, prvi ljudi sa kojima sam kontaktirala. Onda smo imali ratne zarobljenike, koje su oslobodili, 36 muškaraca koje su dovezli autobusom do granice. Naš lekar ih je pregledao, bili su u jako lošem stanju

³⁰ Fehmi Agani (23. januar 1932-6. maj 1999) bio je sociolog i političar na Kosovu za koga se smatralo da je vodeći mislilac i politički strateg Demokratskog saveza Kosova (LDK) 1990-ih. Predstavljao je LDK u međunarodnim pregovorima pre rata na Kosovu 1998-1999, ali ga je tokom rata srpska vojska ubila zbog njegovih političkih stavova.

zbog mučenja i svega. Ja sam uzimala dokaze. Naravno, uvek sam izveštavala Pariz, o svemu što smo radili.

Anita Susuri: Da li su ti zarobljenici bili Srbi?

Nerimane Kamberi: Ne, to su bili ratni zarobljenici, hvatali su ih po kolonama, gde god su bili, svako je imao neku priču. Onda su ih tukli, strpali ih u zatvor i začudo pustili. I to što je bilo interesantno, došlo je pojačanje Lekarima sveta pojačanje i više nije bilo mesta u kući koja je bila pod kirijom. I ja sam predložila da damo pod kiriju jednu sobu u kući gde smo bili pod kirijom, tako da sam jednu sobu izdala njima (smeje se). Rekoh i u ratu moraš nekako da se snađeš. Oni nisu znali da sam ja izbeglica i rekli su mi: “Skupa je kirija”, rekoh: “Gde ja znam koliko će potrajati rat, meni trebaju pare”. To je bio taj komični deo, ali, rekoh, eto snašla sam se, nešto moraš uraditi.

Tako da, znači, ostali smo tri meseca, radili smo izveštaje, Hazir je fotografisao. Tu je neka porodica našla jednu staricu, to sam i u izveštaju napisala... (plače) Njena deca su je... oni su živeli negde u Skandinaviji, Švedska ili Norveška, našli su svoju majku preko Hazirovih slika i našli su u agenciji Rojters, našli su fotografa, pozvali su nas. I sutradan smo mi krenuli po kampu sa slikom, ali nju su odveli za Tursku, preko humanitarnog transfera. I na početku u kampu nije bilo... u kampu nije bilo telefona, ni u Stankovecu, u Blacu nikako, ali ni u Stankovecu nije bilo.

Tako da je bilo ljudi koji su me zaustavljali, jer sam imala prsluk humanitarca, davali bi mi broj [telefona] i rekli mi: “Nazovi ovog čoveka, ovu devojk, ovog momka, kaži im da sam živ, da sam dobro, da sam ovde”. I kad sam odlazila kući, tamo kod Lekara sveta, u kancelariji, uzela bih telefon i zvala ceo svet. I sad rekli bi... znaš, bilo je svakakvih reakcija, neko se drao, neko se zahvaljivao, neko je plakao, ti glasovi preko telefona, bilo je mnogo teško. Onda su se uslovi malo sredili za njih, ja sam uglavnom radila u Blacu ili Stankovecu. Interesantno je da i portal koji je tražio pre dve godine da napišem tu priču, bilo mi je mnogo teško, bilo je teško prihvatiti, ali onda sam uradila. Bilo mi je teško da opet pročitam, teško da to pošaljem, ali dobro da sam to uradila jer ostaje nešto od tog vremena.

Ipak, mnogo teško (plače), znači kad zamislim gde sam bila, odakle sam došla i šta sam lično doživela. Vrlo je zanimljivo jer smo sa Lekarima sveta imali jednu saradnju, partnerstvo sa Međunarodnom federacijom za ljudska prava u Parizu, i došla je jedna gospođa, bila je advokat, ona se bavila izbeglicama u Albaniji. I rekla je: “Pitala sam jednu izbeglicu šta bi želeo da nam ispriča, a on je rekao je “Meni se ništa nije desilo”. Rekla mu je: “Gospodine, kako ste došli ovde?” “Pa” rekao je: “izbacili su me iz kuće”, “Pa zar nije to”. Ta ideja da mora da se desi ono najstrašnije, ali dosta je to što si napustio kuću, jer je to tvoje elementarno pravo.

Ovde zaključujem da sam u tom mom krugu odrasla sa prosvetiteljskim idejama, deklaracijama o ljudskim pravima, da imamo pravo na obrazovanje, na dom, dostojanstven život. I naprotiv, videla sam da to nije realnost, i nisam nikad zamislila da tako nešto može meni da se desi. Dakle, kao jedna izreka,

nikad nemoj da misliš da neće tebi da se desi, čak i ono najgore, rat. Jer kad sam ja dolazila iz Belgije ovde, rat se dešavao negde daleko ili daleko u vremenu, bio je Drugi svetski rat koji su doživeli, dakle dede, pradede, moji roditelji su bili mali.

Znači, rat se dešavao u Africi, u Aziji, ali rat u Evropi koji sam sama doživela, čak i po povratku, sve se ovo na svu sreću dobro završilo jer nisam imala gubitak u porodici, našla sam se sa sinom ali to neću da... (plače).

Četvrti deo

Anita Susuri: Kako ste dobili vest o oslobođenju, da su ušle snage NATO-a na Kosovo? Gde ste bili i kako ste dočekali tu vest?

Nerimane Kamberi: Bila sam u Skoplju, naravno stalno smo pratili vesti. Jedan detalj o kome sam čula, da moj sin... jer je došao svekar iz Nemačke, pokojni, i on se brinuo o mom sinu i stalno je čekao neku vest, ko je došao iz Uroševca, da li je izašao. Rekla sam i u reportaži, ko god je izašao iz Uroševca kupio im je čaj (smeši se), i došao do vrata kampa, zvao me je da im dam, i da čuje neku vest.

I on se brinuo za mog sina, i interesantno je da se moj sin sprijateljio sa jednom drugom izbeglicom, koji je bio iz Kačanika. I sin je počeo da govori kačaničkim naglaskom (smeši se). On je napunio četiri godine tokom rata, tamo smo mu proslavili, jer je bilo u maju. I rekao je, svekar mi je rekao, i... da te noći kad je potpisano, ovaj [sin] kako se igrao, rat, bacio je, mislim da je bacio jedan štap, rekao je: "Deda, završio se rat". I... zvao ga je oče: " Oče, završio se rat". Mislio je da je neka intuicija. Ali mi smo naravno to stalno pratili.

Ja, kako sam dočekala, naravno da je bila velika vest, ali mnogo sam se plašila šta ćemo pronaći. Jer ja sam tri meseci radila u kampu. A moja sestra je radila u kampu Kukeš...

[Ovde se intervju prekida]

Moja sestra je radila, dakle ona što, rekla sam, što je otišla s Kosova u Skoplje, i čim je počela velika kriza u Kukešu, predložili su joj da pređe u Kukeš. I ona... dali su nam odmor, i ona je otišla helikopterom iz Kukeša u Tiranu, jer su uslovi putovanja bili jako teški, i ja sam išla u Albaniju. To je bilo prvi put da idem u Albaniju i nikad ne bih htela da prvi susret s Albanijom koju smo naravno svi voleli da vidimo, da bude u tim okolnostima.

I... mi sestre smo se sastale u Tirani. Ali ona nije pričala, nikad nije... dva dana smo ostale i sećam se te kuće gde su bili podstanari, dvorište je bilo kao kod kuće u Preševu. Padala je kiša onako kao u Preševu. I... ali ona sve vreme (oči su joj pune suza), posle sam shvatila da je bila pod sedativima zbog

onoga šta je videla tamo. I ona se, između ostalog, dakle, susrela sa preživlom devojkom iz porodice Beriša³¹ iz Suve Reke, Šuretu {briše nos} i...

Tako da, znači, od toga šta mi je ona ispričala, bilo je užasno, ali nikad, i dan danas mi nije ispričala šta se tamo desilo, šta je ona videla. I šta sam ja gledala tri meseca ovde, priče, dokazi, da vidiš svoje prijatelje, komšije iza žice... sećam se jedne žene, došla je s jednim detetom, udarila ga je i išla mu je krv iz nosa, rekla sam: "Šta se desilo?" Rekla je: "Udarila sam ga jer traži hleba". "Pa", rekoh: "nisi više u planini. Ima hleba koliko hoćeš". Odvela sam je do te organizacije koja je delila hleb.

Tako da oslobođenje nisam doživela u tom trenutku sa velikom radošću. Kao prvo, mi smo ostavili kuću, tako da nismo znali da li ćemo je zateći, u kakvom stanju će biti. Ja sam odmah prešla na negativnu stranu, iako to nije u mojoj prirodi, ali sigurno su bili ti trenuci šta ćemo zateći, kako... i Bosna je bila u našem iskustvu, moj rad... iskustvo, dakle šta sam čula dok sam bila tamo. Šta sam videla, moje iskustvo, moj život, kao što rekoh, od '80-ih sam bila i u Savetu za ljudska prava, bila sam trovana, protesti i to.

I... bio je jedan, nešto konačno, ono što bi rekla... ali još uvek ne, nisam imala taj osećaj da se završio taj beskrajni užas, za koji sam vam pričala da sam mislila da se nikad neće završiti. I... ali nisam bila toliko {pauzira} euforična da: "Ha, stigla je sloboda". Nimalo. I Hazir je odmah otišao, suprug, sa ekipom Rojtersa. Mislim da sam ja došla nakon dva-tri dana. Tako.

Anita Susuri: Kako ste se vratili u normalu? Da li je bilo teško?

Nerimane Kamberi: Da, u normalu sam se vratila jer je bilo mnogo toga da se uradi, bilo je... ono što mi je ostalo bio je pozdrav koji smo imali: "Da li ste svi [živi]?" Kad smo se sastajali na ulici, to je dakle prvo sećanje od povratka: "Da li ste svi" I... ali onda smo imali mnogo, mnogo posla, mnogo smo imali posla, dolazili su novinari, ja sam morala da spremim magistraturu. Bila je velika dinamika, bio je povratak, mnogo ljudi koji su mislili da će na Kosovu odmah biti dobro i vratili se. Izgradnja, rad na terenu, ravnoteža.

'98, dakle, prve reportaže u junu... setila sam se jedne pesme Leonarda Koena koja kaže: "Kako misliš da oni mogu izgledati?" Jer sam išla u zatvor u Mitrovici gde su bili uhapšeni osumnjičeni za ratne zločine, dva Srba i tri Roma. I bila sam sa jednim francuskom advokatom i mi smo išli da ih obiđemo, da uradimo izveštaj. I čim sam ušla, rekla sam: "Da li si siguran da ja moram da razgovaram sa njima?" Rekao je: "Da". "I da se rukuješ", rekoh: "Da se rukujem?" rekao je: "Da".

³¹ Masakr u Suvoj Reci odnosi se na ubistvo 48 civila kosovskih Albanaca, od kojih je 14 bilo mlađe od 15 godina. Ubistvo su počinili srpski policajci 26. marta 1999. godine u Suvoj Reci, na Kosovu, tokom NATO bombardovanja Jugoslavije 1999. godine. Tela ubijenih pronađena su u masovnoj grobnici u Batajnici blizu Beograda.

I... to znači... normalno, to je etički, to je stvar ljubaznosti, ali imala sam osećaj, da li ja mogu da se ponašam ljubazno sa monstrumima? Sa ljudima koji su me primorali da bežim, da ostavim kuću, da ostavim dete. I... ali naravno, završila sam posao kako treba. I rekao nam je jedan... ovo su stvarno prva sećanja. Rekao nam je jedan general, jedan Francuz: "Vratite se sad prema Drenici i osetićete miris smrti". Bilo je toplo leto, jer je i proleće u Makedoniji bilo jako toplo. I vratili smo se prema tom putu, sigurno zbog masovnih grobnica, miris smrti je bio svugde po Kosovu.

Tako da, nisam imala nikakav osećaj sreće, i plus kad sam otišla u stan, tražila sam da KFOR uđe zajedno sa nama jer smo se plašili da su ostavili mine, znači *booby traps*. Ja sam znala s terena da je bilo ljudi koji su bili osakaćeni zbog tih mina. Oni nisu imali vremena da se bave nama, plus mi smo bili u jednom naselju, dakle u Dardaniji, između, gde je i dalje bilo Srba. I sećam se s balkona tenkova koji su čuvali poslednje Srbe. I ja sve što sam otvarala disala sam duboko {diše duboko} da ne eksplodira neka *booby trap* [mina].

Jer smo čuli od jedne starice, jer smo ih našli u kući, da su kod nas boravili Srbi, dva Srbina, izgleda da su bili mladi, ostavili su svoje civilne stvari, izgleda da su na brzinu pobjegli. I naravno, mi smo sakupili stvari koje smo našli, onda i na tavanu, odneli smo... ne znam kome smo to dali, možda UNMIK-u. Otvarala sam svako mesto, našli smo sve Hazirove fotografije, ali on će to bolje objasniti, sve razbacane. I sa strane su odvojili sliku Fehmija Aganija, i tu dakle.

Ali tada je život krenuo svojim tokom, dinamičnost, rad, rad. Kuća ovde u selu je bila zapaljena '98, jer selo odakle... odakle potiče Hazir, Nerodimlje, bilo je selo sa Srbima, '89. [misli '98] je zapaljeno. Dakle, prva bekstva naše porodice su bila '98. Bilo je mnogo epizoda, pobjegli su u Uroševac, deo njih je živio u Uroševcu, a deo porodice uspelo je da pobjegne u Nemačku preko veze. I ja sam tog leta bila na jednom letnjom univerzitetu za ljudska prava i došla sam, uzela sina moje zaove, koji je bio godište mog sina, ali u to vreme po pasošima nije bilo slika, i odvela sam ga kao mog sina u Nemačku, i ukrkala se u avion.

I bilo je interesantno jer sam '99. posle rata putovala u inostranstvo, opet na jednoj konferenciji u Parizu, i na aerodromu u Skoplju mi nisu dozvolili da pođem sa sinom, rekli su mi: "Nema dokumenta, znaš, lažni su dokumenti". Rekla sam: "Vi gospodine, ja sam tuđe dete sa ovim pasošem izvela". Postala sam veoma hrabra (smeje se), sad je glupo, ali nije imao neku činjenicu, nije imao šta da mi radi. Rekoh: "Izvela sam tuđe dete, moje ću bez problema jer je sve u redu". Hoću da kažem da smo bili spremni da uradimo sve da bismo pomogli jedni drugima, da preživimo. I kuća je ovde potpuno izgorela, moj pokojni svekar je ponovo sagradio.

I nastavila sam rad, kako u univerzitetu, kako sa novinarima, kako u... jer rekoh da sam studirala pravo i ovde sam nastavila pravo. I možda je jedini euforični momenat koji sam imala: "*Haha* {onomatopeja}, završiću fakultet". Jer sam ostavila pravo sa malo ispita. Upisala sam semestar i nikad nisam završila.

Radila sam stalno u pravnoj oblasti sa Advokatima bez granica, sa notarima, i tako dalje. I pratila sam dakle iz daleka i izbliza posleratno Kosovo.

Anita Susuri: Mislim da je jako važno da popričamo još i o trovanju učenika, ako možete da nam ispričate vaše iskustvo, doživljaj?

Nerimane Kamberi: Da, dakle, ja u to vreme nisam bila učenica kao što znate, uglavnom se dešavalo po školama, po... ja sam išla u "Riljindju", dakle kod mojih drugova iz "Zerija". I ispred vrata "Riljindje" sam se onesv... dakle, počeli su oni grčevi ili... i onesvestila sam se. I uzeli smo radnike "Riljindje", u to vreme znam samo da sam ovako skakala {pomera se}. I odveli su me u bolnicu. Izgubila sam vid, dakle za jedno kratko vreme od efekata trovanja. Bili su u poseti Zekerija Cana³², mislim da je u to vreme bio predsednik za ljudska prava, bio je tu i Veton Suroi³³. Imam i slike iz tog vremena.

Trudili su se da nas smeste gde su mogli, jer nije bilo sala, nije bilo dovoljni mesta jer nas je bilo puno, puno. I tu sam ostala nekoliko... mislim da je bilo dva-tri dana i vratila sam se kući.

Anita Susuri: Trovanje se desilo kao vrsta...

Nerimane Kamberi: Da... trovanje, dakle radile su se studije, bilo je i dokumentarnih filmova u vezi s tim, u to vreme je bio i Bernard Kušner³⁴ koji se bavio pitanjem trovanja. Da li je to bilo u vazduhu, mnogo se trudio jer je bilo mnogo znakova upitnika vezano za ta trovanja. Jer srpska verzija je bila da je to kolektivna histerija, sad sva deca, svi... uglavnom su bili pogođeni učenici i mladi, kakva je to kolektivna histerija. Ali definitivno se dokazalo da je to bilo trovanje.

Sad, pre sam imala jasnije podatke jer se stvarno radilo, jer je bila i doktorka Ljuci koja se tada time bavila, bila je u bolnici u to vreme. I sad, da li je bilo trovanje u velikom stepenu, da li je bilo samo da nas uplaše a da nas ne ubiju, to ne znam, ne znam. Znam i sama, imam i fotografije, imala sam nekoliko statusa, ona koja se vratila, trovana, izbeglica. Ali naročito svedok i posmatrač, kao mnogi ljudi, znači ne nešto posebno sa moje strane.

Da, dobra stvar koja mi je pomogla je pisanje. Nažalost, još ne na književni način, ne mogu, nije još došlo vreme, ali putem reportaža i da pričam o... posebno ona tri izveštaja koje sam napisala za dvadesetogodišnjicu. Čak jedna moja prijateljica, koju sam uzela za lik za [priču] oslobođenja Prištine, mi je rekla: "Hvala jer sam zaboravila mnogo toga". Vidim da sam i ja mnogo toga [zaboravila], namerno, slučajno, verovatno i godine, i možda mnogo toga imamo u pamćenju. To mi pomaže malo da... dve sam pesme napisala, jednu za sina pre rata, jedan za ovoga koji se rodio posle rata.

³² Zekerija Cana (1934-2009), istoričar.

³³ Veton Suroi (17. jul 1961) je kosovsko-albanski publicista, političar i bivši novinar. Kao osnivač i bivši lider političke partije ORA, bio je poslanik u kosovskom parlamentu od 2004. do 2008. godine.

³⁴ Bernar Kušner je francuski političar i lekar. Bio je predstavnik UN na Kosovu od 1999. do 2001.

Dakle, našla sam način i još uvek nisam došla do toga, ali hoću da kažem da se vrlo malo radilo, i to je normalno. Ja sam vam rekla da stalno pratim i frankofonski svet i pratim pisce i one koje i dalje ili nikad nisu dospeli do toga da pričaju o tome šta su doživeli tokom rata i tokom nacizma i sve to. Ali mi smo mnogo malo radili... sa sobom, sa drugima. Dešavanja, nestabilna situacija, obnavljanje duše, obnavljanje države, to nam nije dalo vremena da se brinemo za sebe, nismo imali toliko pomoći što se tog aspekta tiče i danas se vide posledice.

I to je normalno, nije nešto posebno što se tiče Kosova, jedno post-konfliktno mesto uvek ima posledica. Na primer, pitanje silovanja, mi smo znali dosta davno da se to desilo, mi koji smo radili na terenu, iako se baš malo pričalo. Ja se sećam, u kamp je došla jedna francuska novinarka: "Da li ste se susreli sa silovanim ženama?" Jer su oni to znali iz Bosne. I mi smo se dakle tim pitanjem bavili mnogo kasnije, jer nismo hteli, jer one nisu htele, ima različitih faktora.

U svakom slučaju, i ovo što vi radite, ovo što ne treba da se zaboravi i... jer sada i više nego pre, jer smo sada u jednom... ja vidim i sa decom i sa mojim studentima, mi smo u jednom vremenu gde smo bombardovani, imamo predoziranje informacijama, brze vesti, i nemamo vremena, i ne želimo da se bavimo prošlošću. Tokom zatvaranja [karantin tokom kovid pandemije] mi smo ostali ovde, u ovoj kući sa decom, i normalno da smo vodili neke razgovore i nisu hteli da slušaju ili bi rekli: "O, nismo znali". Kad kažem da moja deca nisu znala, šta se onda očekuje od drugih.

Ali sada je još teže da se radi na kolektivnom pamćenju jer nemamo vremena, ovaj naš *hardisk* {dodiruje glavu} je mnogo opterećen sa dobrim vestima, beskorisnim, sa mnogo informacija. I činjenica da se vraćamo na te stvari... ja kažem, pisanje, jer sam vam rekla da sam i na početku pisala kao vrlo mlada, i nastavljam da pišem. Sad sam, dakle, završila knjigu sa pričama iz pandemije i... vidim da mi se s vremena na vreme vraća i [uspomena na] rat tu. I pisanje je to što mi je pomoglo. I sada se nadam da će svako naći svoj način da to savlada, da se zaboravi ne može, ali da se makar malo ublaži.

Anita Susuri: Gospođo Nerimane, ako hoćete još nešto da dodate, ili ako nismo pitali nešto što bi trebalo, ako nismo pričali o nekoj temi, možete da dodate za kraj?

Nerimane Kamberi: Naravno, uvek nešto ostane neizrečeno, dobro ja kao prvo... ne, izvinjavam se jer su emocije evidentne u takvim slučajevima i to uvek kažem... jer nekad se i ljudi ustručavaju i strancima kada objašnjavam, ali to je... dakle, što brže da se stvori stabilan ambijent, jedno mesto gde ćeš živeti dostojanstven život, iako apsolutno nema idealnog, i još lakše savladamo te patnje, još lakše se bavimo svojom istorijom na veoma naučni način.

[Ovde se intervju prekida]

Pa dakle to, posle rata naravno da je trebalo što brže da stvorimo dostojanstveno mesto, okruženje, stabilno mesto za život iako je dosta teško i treba vremena. Jer bolna prošlost i problematična sadašnjost ne pomažu da izlečiš jedan narod. I narod koji se nije duhovno oporavio od sve ove prošlosti koju imamo generacijama, ne samo mi koji smo doživeli, onda to nije mesto... iako opet kažem, ja iz onoga što sam čitala, od kulture koju imam, mnogo, mnogo debata, Francuska se i dalje bavi Alžirskim ratom³⁵, Nemci se bave nečim... uvek kasnije dolazi ono što smo odbijali, sa čime smo odbijali da se suočimo ili nismo znali. I to je dakle bilo bolno.

Ja naravno da nikad nisam imala iluzije da će Kosovo biti raj, kao što su mislili neki ljudi koje poznajem: "Vratili smo se, dobro nam je bilo u Nemačkoj, u Kanadi, ali se vraćamo na Kosovo". Uvek se setim jedne komšinice ovde sa sela, koja je rekla: "Vratio me muž, i šta sad radim ovde? Čuvam reku". Rekla je: "Baš mi je bilo dobro tamo". Ta ideja. Dakle, to je mnogo, mnogo... da i danas mladi odlaze, mi smo dosta bežali, da izađemo... dakle, sad bi htela da protestujem za nešto beskorisno, ne za veće stvari.

Naravno, naša generacija bi sada trebalo da objasni, da pokažemo i mladima, naravno da smo mi imali i uzbudljive momente jer neću da sad sve bude crno. Ali naravno da nije bilo lako. Ali mnogo je procesa kod nas došlo mnogo kasnije. Sad ja neću da upirem prst u nekoga, da optužujem, jer nije mi to svrha, i nije u tome stvar. Ali kao malo mesto, neki su procesi stigli mnogo kasnije i danas se to vidi, i u duhovnom stanju, kada vidiš ekonomske i psihološke izveštaje s Kosova, to su posledice svega što smo uradili.

I meni je drago što sam u ovom slučaju žena, i uvek sam govorila: "Dobro je što sam..." Dakle, nikada nisam imala problema što se tog pitanja tiče, ali da makar poverimo glas... naš glas, kao što ranije rekoh, sa ulogama koje nam društvo i istorija pripisuju, uloge koje nam je društvo nekada uzelo odjednom, bez naše volje, nasilno, na način... dali su nam porodično vođstvo, uspele smo, ne bez posledica, ali smo uspeli vrlo dobro. Veoma dobro gde smo bili, i gde smo sada, i ovo je pozitivno. Ali sada naravno da ima, mnogo banalna izreka, ali ima mnogo toga da se uradi.

Anita Susuri: Hvala vam mnogo za vašu priču, gospođo Nerimane.

Nerimane Kamberi: Hvala vama!

³⁵ Alžirski rat za nezavisnost označava borbu Alžiraca za nezavisnost svoje države od francuske vlasti. Rat je trajao od 1954. do 1962. godine.